

Ženské deníky 19. století

A ptáš se, knížko má...

Milena Lenderová

TRITON

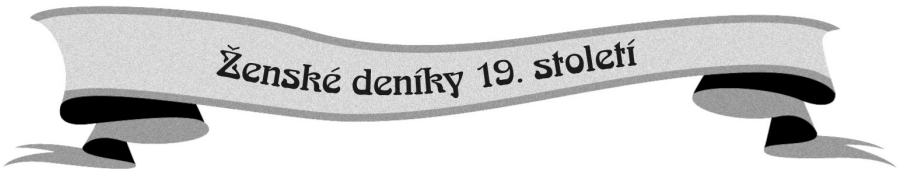

TRITON
Praha/Kroměříž

MILENA LENDEROVÁ

„A PTÁŠ SE, KNÍŽKO MÁ...”

Ženské deníky 19. století

Ženské deníky 19. století

A ptáš se, knížko má...

Milena Lenderová

TRITON

Milena Lenderová

„A ptáš se, knížko má...“

Ženské deníky 19. století

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

Autorka:

prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.

Recenzoval:

prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc.

Publikace vyšla za podpory Grantové agentury České republiky,
projekt č. 409/03/1064

Originály archiválií jsou uloženy v Památníku národního písemnictví –
literární archiv

Copyright © Milena Lenderová, 2008

© TRITON, 2008

Cover © Renata Brtnická, 2008

Vydalo Nakladatelství TRITON,

Vykáňská 5, 100 00 Praha 10, www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7254-956-6

Zdeně

OBSAH

Seznam zkratk	12
Předmluva	13
Úvod: Co je deník a proč ho mají historici čím dál raději	15
Dějiny deníků	17
Proč deník ženský?	19
Dochované deníky a jejich autorky	22
Stav výzkumu (ženských) deníků	25
 PRVNÍ ČÁST: DENÍK O SOBĚ	 37
 První kapitola: 19. století, století osobního deníku	 38
Charakteristika 19. století	38
Geneze (ženského) deníku v českých zemích	42
 Druhá kapitola: Předpoklady psaní deníku a motivy jeho založení	 46
„Spouštěcí mechanismus“	46
Vzdělání	49
Četba	56
Prostor	59
Podněty, sny a snění	61
 Třetí kapitola: Podoba a struktura deníku	 78
„Nosič“	79
Struktura deníku	82
Jazyk deníků	83
Čtenář a adresát	87
Deník a čas	89
Deník a styl	93
Od pisatelky ke spisovateli	95

Čtvrtá kapitola: Deník a sociální status:	
reflexe „velkého světa“	114

Pátá kapitola: Deník a věk pisatelky:	
reflexe „malého světa“	139

DRUHÁ ČÁST: DENÍK JAKO HISTORICKÝ PRAMEN	163
---	------------

Šestá kapitola: Svět každodennosti	164
---	------------

Rodina	164
Přátelství	167
Směr manželský přístav	168
Stav manželský	171
Náboženství a víra	173
Tělo	178

Sedmá kapitola: Vybočení z každodennosti	205
---	------------

Svátky, slavnosti, podívané	205
Sociabilita	210
Cesty	214

Osmá kapitola místo závěru: Deníky a gender	247
--	------------

Profese a <i>gender</i>	247
Sebereflexe a <i>gender</i>	255

Ukázky z deníků	267
------------------------	------------

Deník Anny Cardové-Lamblové	268
Deník Růženy Čechové	270
Deníky sester Gabrielových	273
Deník Jarmily Glazarové	276
Deník Julie Hartigové	278
Deník Bronislavy Herbenové	280
Deník Boženy Heritesové	283
Deníky Františky Honlové	285
Kateřina Jungmannová: Cesta do Libuně, 1849	287
Deník Klementiny Kalašové	290

Deník Marie Františky Khevenhüllerové.....	293
Deníky Anny Lauermannové-Mikschové.....	295
Deník Josefy Křížkové	298
Deník Thyrsy Lanhausové (Terézy Novákové).....	300
Deník Anny Pammrové.....	302
Deník Hermíny Pilbauerové.....	304
Deník Sofie Podlipské	306
Deníky Libuše Riegrové.....	309
Deník Elisy Schlikové	313
Deník Anny Schwarzenbergové	317
Cestovní deník Marie Eleonory Schwarzenbergové.....	320
Deník Františky Ševčíkové, provdané Šemberové	322
Seznam vyobrazení	325
Prameny a literatura	327
Rejstřík	346

SEZNAM ZKRATEK

AHMP	Archiv Hlavního města Prahy
ANM	Archiv Národního muzea
ČČH	Český časopis historický
LA	Literární archiv
LA PNP	Literární archiv Památníku národního písemnictví
MZA	Moravský zemský archiv
prac.	pracoviště
prim.	primogenitura
RA	Rodový archiv
rkp.	rukopis(y)
sekund.	sekundogenitura
SOA	Státní oblastní archiv
SOkA	Státní okresní archiv

PŘEDMLUVA

Práce o ženských a dívčích denících *dlouhého* 19. století by nemohla být napsána a vydána bez finanční podpory Grantové agentury České republiky, které touto cestou děkuji.

Poskytnuté materiální prostředky ale k napsání knížky nestačily – rozhodující byla vstřícnost, pomoc, podpora celé řady kolegů a kolegů z řad historiků, archivářů, pracovníků muzeí, kteří mě informovali o existenci každého ženského deníku, jenž na svém pracovišti objevili či o něm věděli. Jmenovitě bych chtěla poděkovat PhDr. Mileně Secké, CSc., vedoucí knihovny Náprstokova muzea v Praze, PhDr. Marii Mackové, Ph.D., z Fakulty filozofické University Pardubice, PhDr. Heleně Smíškové, vedoucí děčinské pobočky SOA Litoměřice, PhDr. Eduardu Mikuškovi, vedoucímu žitenické pobočky téhož archivu, PhDr. Evě Bílkové a Mgr. Karolu Bílkovi z pracoviště LA PNP ve Starých Hradech. Poskytnutím informací mi pomohla PhDr. Alena Jakubcová, Ph.D., z Divadelního ústavu Národního muzea v Praze a další kolegové.

Vřelý dík náleží profesorovi Jürgenovi Schlumbohmovi, emeritnímu řediteli Historického institutu Maxe Plancka v Göttingenu, který mi pozváním k badatelskému pobytu umožnil knihu v klidu dokončit a v nepřeborném bohatství knihovny najít další inspirující literaturu.

Poděkování patří i mým studentům, diplomantům a doktorandům, kteří se věnovali deníkům a vytěžili z nich zajímavé seminární či diplomové práce. Za připomínky děkuji rovněž PhDr. Ivo Říhovi a za pomoc s překlady z němčiny Mgr. Jiřímu Kubešovi, Ph.D., Mgr. Kláře Kubešové, Mgr. Janě Pižlové, Mgr. Martině Hařírové.

Součástí práce jsou ukázky z některých deníků – snažila jsem se vybrat je tak, aby byly zastoupeny různé věkové a sociální skupiny pisatelek, abych zdokumentovala celý časový rozsah práce. Rozmanitá podoba pramenného materiálu, s nímž jsem pracovala, různost jeho rozsahu, jazykové podoby (využívala jsem nejen rukopisů deníků, ale i jejich edic či dokonce editovaných

překlady do češtiny) a různé stupně dochování neumožnily respektovat jednotné ediční zásady, proto jsem se rozhodla uvádět všechny ukázky, jakož i citace v textu a v poznámkovém aparátu, v českém překladu. Jen v několika málo případech, kdy by se v překladu ztratil duch výroku, ponechala jsem jazyk originálu. Zájemcům o původní znění příslušného textu jistě pomůže příslušná odkazující poznámka, samozřejmě jen v případě, kdy se deník dochoval.

Řada pisatelek deníků změnila sňatkem své příjmení, což vedlo jak ke kolísání v označení jednotlivých částí jejich osobních pozůstalostí, tak k rozporům mezi příjmením pisatelky uváděným v prameni a odborné literatuře. Bylo obtížné zvolit jednotný přístup. Pokud se jednalo o fondy uložené v Literárním archivu Památníku národního písemnictví, snažila jsem se respektovat příjmení, která tvoří název fondu (případně jeho část) či osobní pozůstalosti. V případě šlechtičen jsem zvolila příjmení, které autorka užívala v době psaní deníku; v rejstříku, který by měl čtenáři v orientaci pomoci, jsem zachytila i jméno autorky po provdání. Tam, kde česká podoba cizího příjmení neurážela sluch, jsem ženská jména přechylovala.

Neméně obtížné bylo pojmenování needitovaného deníku: především dříve inventarizované fondy v Literárním archivu Památníku národního písemnictví postrádají jednotný systém, ať ve způsobu inventarizace či v pojmenování archivních jednotek. Některé deníky byly teprve v průběhu heuristické fáze práce objeveny, případně určeny. Málomocná zůstavitelka své zápisky pojmenovala, v takovém případě je název dokumentu uveden *kurzívou*. Pojmenoval-li deník pořadatel fondu či pokud jsem k pojmenování objeveného či určeného pramene musela sáhnout sama (snažila jsem se o co nejvýstižnější název), je název uváděn běžným písmem.

Na závěr bych chtěla vyjádřit své potěšení: výzkum osobních deníků, včetně deníků ženských, se utěšeně rozvíjí. Svědčí o tom kvalitní edice a studie, kterých stále přibývá.

V Hradci Králové, v prosinci 2006

„A ptáš se, knížko má, zda dosáhla jsem konečně, po čem tak dlouho prahnu, po čem za noci bezesných myšlenky mé bloudí – srdce milujícího...“
(Teréza Nováková: *Thyrza's Diary. Having been begun on the 25th Decembry 1872, Finished 12th of September 1874, zápis z 29. 9. 1873*)

Úvod

Co je deník a proč ho mají historici čím dál raději

Denník jest kniha, do které znamenáme vůbec vše, co myslíme, cítíme, konáme; tam ukládáme své i cizí úsudky a zkušenosti, jakož i všechny dobré zásady; abychom dle nich se řídíce, stávali se vždy v pravém slova smyslu vzdělanějšími, dokonalějšími...¹ Těmito slovy nabádal roku 1865 dnes už neznámý a zapomenutý autor učitele a adepty učitelství k vedení deníku. V zásadě se nemýlil – jak ukazují některé ze záznamů, v deníku druhé poloviny 19. století už zdaleka nešlo jen o zachycení objektivního dění, ale často také o co nejosobitější reflexi vnitřního světa pisatele.

Lidi toužících zaznamenat události svého života nebylo v oněch dobách málo. Slovo *deník* – či spíše *denník* – nabylo na aktuálnosti a škála jeho významů se poněkud rozšířila. Už Jungmannův slovník obsahuje příslušné heslo: deník je (kromě tiskoviny či jednoho z typů modlitební knížky; tak bylo slovu rozuměno především) „což denního jest, každodenníček [...], kniha nebo registrík, ve které spisují se každého dne zprávy...“². V dobách velkého jazykozpytce si deník psala především šlechta, nicméně v neurozených vzdělaných vrstvách už rovněž zapustil kořínky. Jeho pisatelé připisovali výrazu stejný význam jako dnes my, kdy pod pojmem osobní deník rozumíme „chronologicky řazené, zpravidla datované osobní záznamy, pořizované v krátkých intervalech a bez časového odstupu“³. Deníkem je každý text, psaný

primárně pro vlastní potřebu, pro vlastní potěšení, charakteristický autentičností sebevyjádření a věcnou informativností.⁴ Je prostředkem duševní hygieny, zpovědníkem schopným přijmout a zaznamenat dobré i špatné, prožité i tušené. Skládá se z jednotlivých fragmentů chronologicky zpravidla určitelných, v záhlaví datovaných (byť často neúplně) nebo alespoň nadepsaných názvem příslušného dne v týdnu. Zápisy mohou – ale nemusí – začínat slovy *dnes*, *nyní*, *před chvílí*. Obsahují zpravidla sdělení o událostech širšího společenského dosahu, především však informace o soukromé každodennosti pisatele, o jeho přáních, snech, hodnotové orientaci. Tato poslední charakteristika odlišuje deník od všech sbírek citátů, čtenářských či pracovních zápisů, diářů a štambuchů. S jistou dávkou zjednodušení můžeme říct, že deník vykazuje tyto charakteristické znaky:

- píše se (většinou) ze dne na den, z týdne na týden (časový odstup mezi jednotlivými zápisy může být i delší);
- obsah záznamů je (většinou) dán subjektivními prožitky;
- autor se (většinou, či alespoň na první pohled) obrací sám k sobě;
- text není (většinou) určen k zveřejnění;⁵
- deník (většinou) zahrnuje delší časové období.⁶

Přes nepřehlédnutelnou váhavost (opakování adverbia *většinou* zde není náhodně) v přesné definici neváháme říct, že tradice tohoto žánru je bohatá: svými editovanými deníky se do literatury zapsali jak spisovatelé (Johann Wolfgang Goethe, Henri Frédéric Amiel, Victor Hugo, Fjodor Michailovič Dostojevský, Franz Kafka, Jiří Orten, Jakub Deml a mnoho dalších), tak osoby, které proslavilo jen a jen vydání jejich zápisků (Marie Baškirecevo, Anna Franková, Nina Kostěrinová, Nina Lugovská a jiné či jini). Ponechme stranou nedávnou diskuzi o tom, kdy deník je a kdy není autentickým svědectvím;⁷ ta se ostatně týká výhradně deníkové a memoárové literatury posledních desetiletí 20. století.

Osobní (případně cestovní) deník, který podrobili vědeckému zkoumání nejprve psychoanalytici stavějící na Lacanově teorii sociální identity,⁸ pak literární kritici a teprve po nich historici, patří mezi prameny osobní povahy, *ego-dokumenty*,⁹ podobně jako korespondence či memoáry. Deníky a memoáry bývají rovněž

zahrnovány pod pojem „autobiografický žánr“. Obsah a dikce osobního deníku je blízká dopisu, odtud i jeho častá charakteristika jako souboru dopisů bez adresáta¹⁰, či, jak ještě uvidíme, bez konkrétního adresáta. K denním zápisům přistupuje člověk bez přesné představy tvaru textu,¹¹ píše spontánně, bez nátlaku okolí, což, jak uvidíme, neplatí pro dětské deníky, psané na základě rozhodnutí dospělých.

Dějiny deníků

Snad lze dát za pravdu tvrzení, že zárodky osobního deníku můžeme hledat v každodenních zápiscích perských vládců, v kronikářských záznamech či politických autobiografiích císařského Říma, ve spisech Marca Aurelia, v Augustinových *Konfesích*.¹² Deník v pravém smyslu se ale nevyskytuje před 15. stoletím.¹³ Počínaje renesancí se vyvíjí jeho primitivní podoba od jednoduchého časového záznamu ke strukturovanému textu, na jehož základě je možno osobnost pisatele poměrně snadno identifikovat. Mezi vzdělanými lidmi přibývalo těch, kdo usilovali zachytit náplň ubíhajícího času, zrychlený chod dění, cestu podniknutou po Evropě či mimo její hranice. V druhé polovině 16. století se objevují deníky v českém prostředí.¹⁴ Před rokem 1650 si je vedli pisatelé z prostředí vysoké aristokracie, představitelé nižší šlechty i neurození vzdělanci; avšak na rozdíl od Francie či německých zemí patrně nikoli ženy.¹⁵ „Psaní o sobě“ nabývá na významu a rozsahu od konce 17. a pak především v průběhu 18. století: v Evropě i Severní Americe dochází k rozmachu (proto)literárních forem umožňujících vyjádřit osobní názor, soukromé pocity a sebereflexi: osobního deníku i příbuzných žánrů, memoárů, korespondence, cestovních deníků, osobních nenáboženských konfesí, domácích záznamů nejrůznějšího druhu, které psali vzdělaní muži i ženy. Důvody rozmachu osobního žánru vidí badatelé zpravidla ve změnách v myšlení, které přineslo osvícenství, zakládající si na sociálních praktikách kladoucích důraz na autonomii jedince a volnost jeho pohybu. K vertikálnímu i horizontálnímu rozšíření deníků přispěla nesporně racionalizace

v měření času, skutečnost, že hodiny a kalendáře se staly běžnou součástí příbytků a byly užívány ke konceptualizaci a řízení každodenních rituálů i významných událostí. Jedinec si tak uvědomil svůj individuální lineárně plynoucí čas, se kterým mohl nakládat.¹⁶ Jako důsledek zvnitřnění víry umožňující sebezku-
mání vznikly v 17. století deníky puritánů a kvakerů; většina kvakerských deníků publikovaných během 18. století jsou deníky žen. Přispěly k formování estetiky výrazu, vyznačovaly se spontaneitou, která začala být považována za jeden z rysů „ženského psaní“, přinesly svědectví o normách ženského chování jak ve světské, tak duchovní sféře.¹⁷

Z hlediska sociální struktury společnosti je deník převážně šlechtickou a měšťanskou (buržoazní) záležitostí. Jeho pisatelé pocházejí z vrstev, které si vytvářejí vlastní, víceméně uzavřený sociální prostor a vlastní konvence. Šlechtický deník sledoval pohyb svého pisatele určený strukturou šlechtického roku. Pokud se týče středních vrstev, z hlediska místa je deník spíše „městským“ žánrem, což platí především pro „buržoazní“ 19. století. Ve městě, centru vzdělanosti, má písemný osobně zabarvený záznam tradici; raněnovověké účetní knihy italských či hornoněmeckých obchodníků nabývající na objemu a výřečnosti daly vzniknout rozsáhlým záznamům, směsici zpráv o obchodních a soukromých aktivitách, s postupně vzrůstajícím objemem informací o vlastní osobě pisatele. Lze říct, že právě ve městech byl učiněn rozhodující krok k autobiografickému žánru.¹⁸

Předminulé století končí – třebaže nedůsledně – éru deníku osvícenců, deníku (často cestovního) strohého, jasného, založeného na poznáních skutečnostech. Vedle výčtů denních událostí se objevují zápisky, v nichž zaznamenané události slouží jako východisko úvah, základ k rozvíjení představ a imaginace, jako báze k „vlastní anatomii“;¹⁹ stávají se místem sebereflexe, často stylisticky vytříbené a originální, výsostným místem sebeanalýzy. Většina badatelů zkoumajících problematiku *ego-dokumentů* považuje takový deník za žánr typický pro poslední dvě století.²⁰ Cestu k němu otvírá období před francouzskou revolucí, doba střetu racionalismu 18. věku s romantickým solipsismem (k inspekci vlastního nitra vyzval Rousseau svými *Konfese*) a indi-

vidualismem. Deníkový žánr měl pro romantiky zvláštní přitažlivost – vyhovoval jejich postulátu jednoty života a díla i zálibě ve fragmentární výpovědi. Nemusíme chodit daleko: v našich zemích jsou nejznámějším projevem romantické autentifikační tendence deníky Karla Hynka Máchy.²¹

Proč deník ženský?

Zatím se zdá, že – až na výjimky – souvisí vznik ženských autobiografických textů deníkového či memoárového typu s osvícenstvím; na rozdíl od historicky starších deníků mužských se objevují právě tehdy, a stejně jako ony nejdříve v šlechtickém prostředí.²² V 19. století jsou ženské deníky v celé Evropě vcelku běžnou záležitostí, což se týká i českých zemí. Nic na tom nemění skutečnost, že *Ottův slovník naučný* zná z osobních pouze „denník studentský, do něhož si chlapec neb mladík studující zapisuje nejen každodenní události školní i mimoškolní, ale i myšlenky o zjevech literárních, o knihách přečtených, jakož i výňatky z dobrých spisovatelův“²³. Autor se mýlil: dnes stejně jako v 19. století jsou autory deníku ženy i muži, dívky i chlapci. Soudě podle nedávných výzkumů, v období adolescence k němu mají dívky blíže: v současnosti si píše deník jedna ze tří dívek, ale jen jeden z padesáti chlapců. S přibývajícím věkem je tento rozdíl méně výrazný.²⁴ Nemáme důvod nevěřit, že podobně tomu bylo i v 19. století. Na druhé straně jsou (byly) mužské deníky častěji vydávány tiskem, což platí pro editorskou praxi v zahraničí i u nás.²⁵ V českých zemích ženské deníky nevzbudily (zatím?) u nakladatelů výraznější zájem.²⁶ Historik, na rozdíl od čtenáře, je spokojen, neboť editovaný deník badatele pokaždé nepotěší. Ediční zásahy často znemožňují rozpoznat jeho skutečnou výpovědní hodnotu; situaci komplikuje navíc skutečnost, že u většiny editovaných deníků se originál buď vůbec,²⁷ nebo zčásti²⁸ nedochoval. Editor či editorka k textu přistupovali občas poněkud svévolně, řídíce se nejrozumnějšími ohledy, nikoli však zásadami ediční práce. Dnes už nelze určit, co je v deníku autentické a co vydavatel(ka) vynechal(a) nebo dodal(a) z vlastní iniciativy a nám

často nepochopitelných příčin.²⁹ Že tím pramenná hodnota deníku utrpěla, není jistě třeba zdůrazňovat.

Zvolila jsem za téma své práce jen ženské deníky *dlouhého* 19. století, k čemuž mě vedlo několik důvodů. Prvním je dlouhodobý zájem o dějiny ženy vnímaný v rámci dějin každodennosti. Zadruhé jsou ženské deníky nezastupitelným pramenem v historickém *genderovém* bádání. Od otištění dnes již klasického článku Joan W. Scottové *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, jenž vyšel roku 1986 v *American Historical Review* a pak znovu o dva roky později v *Gender and the Politics of History*, se kategorie *gender* užívá v našem prostředí rádo a občas bez rozmyslu. Připomeňme, že podle Joan W. Scottové je *gender* „konstitutivní prvek sociálních vztahů založený na obecně vnímaných rozdílech mezi pohlavími, současně je určující ve vztahu k moci“³⁰. Kategorie *gender* je sociálním a kulturním vymezením pohlaví, systémem rolí přisouzených tomu či onomu pohlaví, je tzv. „sociálním pohlavím“³¹. Toto „sociální pohlaví“ je konstruováno diskursem a zejména normami chování, které tento diskurs produkuje. Normy utvářející ženské a mužské chování se v průběhu dějin mění. Na příkladu deníků *dlouhého* 19. století, reflexe okolního světa i vlastního nitra, lze sledovat, jak se *gender*, v oblasti norem daný závazným konstruktem feminity na jedné a maskulinity na druhé straně, měnil. Zatřetí: víme, že ačkoli vstup žen do kvalifikovaných profesí v průběhu druhé poloviny 19. století narušil hranici oddělující svět veřejný a soukromý, zůstávaly představitelky „druhého pohlaví“ pod mužskou kuratelou: byly *něčí* dcerou, sestrou, manželkou, matkou... Byly *předmětem* mužské touhy a lásky, dominance i násilí. K těmto skutečnostem zaujímaly určitý postoj – ten prameny úřední povahy zpravidla neodrážejí, na rozdíl od deníků či dopisů. A za čtvrté: v sociálně i nacionálně se polarizující společnosti zastávala každá žena určitou pozici, patřila k určitému sociálnímu (případně dosud stavovskému), národnímu, někdy i profesnímu prostředí, s jehož zájmy se ztotožňovala, jehož snahy obhajovala – nebo naopak odmítala. Je lákavé hledat, do jaké míry je tento konglomerát *privátního* a *veřejného*, *objektivního* a *subjektivního* přítomný v ženských denících vypovídajících o soukromých názorech na dívčí

(ženské) vzdělání, reflektujících výchovu a sebevýchovu, cestu k manželství a realitu mateřství, odrážejících postoje a názory žen různých věkových skupin, manželek, matek, babiček, vdov i žen, které se neprovдалy. Vyprávějí o naději a víře, společenských aktivitách, o identifikaci s (nacionálně zjitřeným) prostředím či o vzpouře proti němu. Najdeme v nich zachycení přechodových rituálů spojených s životními cykly, obraz ženského těla a možností jeho prezentace, přijetí či odmítnutí dobového genderového konstruktů, především normy feminity, vzácněji reakci na ideál maskulinity ... Nabízejí autoportrét pisatelky, kreslí podobenky jejích blízkých, odrážejí subjektivní obraz soudobé společnosti. Deníky samy o sobě k rekonstrukci „ženských dějin“ českých zemí 19. století samozřejmě nestačí – podobná syntéza není ostatně naším cílem. Zachycují však *velký* i *malý svět*, onu každodennost rozpuštěnou či rozpouštějící se v politických a sociálních dějinách – právě tu budeme hledat.

Pokud se týče časového rozsahu práce, zaměřila jsem na „dlouhé“ 19. století, které uběhlo mezi útokem na pařížskou Bastilu a výstřely v Sarajevu, s přesahy na obě strany. Francouzská revoluce dala ženám poprvé příležitost kolektivního gesta, první světová válka dokázala, že zastanou profese až dosud vyhrazené výhradně mužům. Ačkoli je zřejmé, že obě události zamíchaly *genderovými* koncepty, jako mezníky je berme se značnou rezervou: zápisy v osobních denících dávají minulosti jinou strukturu, než mají *velké* dějiny. Chronologický rámec zkoumaných dokumentů vymezují léta 1763–1916, pokrývají tedy ono *dlouhé* 19. století, samozřejmě bez respektu k oficiálním mezníkům značícím jeho počátek a konec: žádný deník ze zkoumaného korpusu nevznikl bezprostředně pod dojmem 14. července 1789 či léta 1914.

Spouštěcím mechanismem ani periodizačním mezníkem ženského deníku nebývá bitva, objevení světadílu či revoluce, ale událost, jež se odehrála v bezprostředním okolí pisatelky a pro její aktéry a zúčastněné byla mnohem důležitější, než vyhlášení občanského zákoníku, Palackého psaní do Frankfurtu, nezdar fundamentálních článků či anenské patenty. Zážitek, pocit, nápad, jenž považovala za důležitý, svěřila deníku, přitom se učila artikulovat své myšlenky, popsat své dojmy, city a trápení. Osobní

deník jí skýtal i další možnosti: být místem pro tiché vyjádření revolty, místem pro snění, bezpečným místem, kam lze uložit tajemství.

Dochované ženské deníky dokládají – jistě nikoli překvapivou – skutečnost, že si lidé psali, píší (a zřejmě i budou psát) deník v době míru i války, v dětství a raném mládí i zralém věku, někdy – vzácněji – od dětství do zralosti či do stáří. Všechny jsou specifickým a zajímavým pramenem, který upřesňuje kontury a doplňuje obsah 19. věku.

Dochované deníky a jejich autorky

Označíme-li autentické texty a dobová svědectví vykazující alespoň některý ze shora uvedených parametrů za deník, vyvrátíme původní hypotézu, že ženských deníků se pro 19. století dochovalo jen omezené množství. Opak je pravdou. Většinou se nacházejí v archivech, jen v menší míře bylo možné využít editovaného materiálu. Třebaže jsem k získání co nejširšího souboru dokumentů využila i všech dostupných odborných prací, včetně těch, které se pro mě zajímavého pramene pouze týkaly, jsem si vědoma skutečnosti, že jsem zdaleka všechny deníky nenašla, že jsem všechny objevené nemohla důkladně prostudovat – mimo jiné proto, že nebylo v mých silách navštívit všechny archivy, v jejichž regálech se přítomnost ženského deníku dala tušit.

Řadu rukopisů, neznámých, zapomenutých či dokonale utajených se ale podařilo objevit, ba nově editovat; pokud ne celé, pak alespoň jejich části. Je zřejmé, že 74 deníků, které z archivů, knihoven či antikvariátů vyšly na denní světlo, představují jen zlomek těch, které byly kdy napsány. Želet nutno především deníků doby předbřeznové, vzniklých v jazykově českém prostředí, které byly prokazatelně vedeny, ale jsou – patrně nenávratně ztraceny.

Získané dokumenty mají různou podobu, obsah, strukturu, rozsah... Pokud k jejich určení užijeme typologie vztahující se k moderním deníkům druhé poloviny 20. století (deník autochtonní neboli primární, deník otevřený, psaný s cílem zveřejnění,

a deník fiktivní, který, jak název napovídá, deníkem není), jedná se výhradně o typ autochtonní, o intimní výpovědi bezprostředně neurčené ke zveřejnění,³² byť v ní může být tato možnost – vědomě či bezděčně – zakódována. Jen několik textů obnášelo beletristický potenciál, který umožnil jejich pozdější literalizaci.³³

Shromážděné deníky jsou nestejného rozsahu, od torza pouhých několika stránek po sedmdesátku³⁴ sešitů, nestejně jazykové a stylistické úrovně, různé vypovídající hodnoty. Jsou psané česky, francouzsky a německy, ojediněle jinými jazyky.

Pokud se týče věkové skladby pisatelek, máme zastoupeny všechny věkové skupiny. Nejmladší dívky, jejichž deník se dochoval, byly v době jeho založení deseti-dvanáctileté; nejstarší si založily deník před padesátkou. Kolik jich vydrželo – byť s přestávkami – psát po celý svůj život, nevíme: deníky dokumentující život své pisatelky od mládí do stáří – či do smrti – se dochovaly jen ojediněle.³⁵

Větší část dochovaných deníků tvoří deníky osobní. Zvláštní místo zaujímají deníky cestovní. Mezi oběma typy není ovšem vždy patrná hranice. Existují deníky začínající i končící podniknutou cestou; ba dokonce několik deníků jedné autorky, z nichž každý mapuje jiné putování. Není však výjimkou, že deník cestovní přechází v deník osobní, že deník, započatý jako osobní, zachycuje i podniknutou cestu. Jindy s přívlastkem oprávněně váháme: jsou zápisky pěvkyně Klementiny Kalašové, popisující jen několik měsíců z víceletého studijního pobytu v Petrohradě a Moskvě, spravedlivě se věnující vlastnímu *já* i popisu ruské reality, včetně někdy dobrodružných přesunů z místa na místo, deníkem osobním nebo cestovním³⁶

Spektrum sociálního prostředí, z kterého ženy pocházely, není příliš rozsáhlé: podobně jako je tomu v případě memoárů, i deníky – až na výjimky – vyšly z pera představitelky elit, rodem či kulturních.³⁷ Deník ženy, jejíž „otec byl dělník a matka služka“, která jako dítě neznala „jakou chuť má pivo a maso“³⁸ známe jediný: jistě nebudeme daleko od pravdy, prohlásíme-li, že bez příchodu sotva sedmnáctileté Pepičky Křížkové do domu U Halánků a bez nesporného společenského vzestupu jejího (a patrně i jejích sourozenců) by byl deník sotva vznikl. Mezi deníky napsané

ženami z prostředí dolních vrstev lze ještě zařadit rukopisné zlomky z pera Marie Bartošové, pozdější spisovatelky Marie Majerové (dochované deníky si ale psala už jako manželka socialistického novináře), sotva však rozsáhlejší rukopis Františky Honlové z České Třebové, jejíž otec, zvaný poněkud pejorativně „šátkař“,³⁹ byl majitelem domu, polností a hostince. Majetkově patřila tedy rodina mezi dolní střední vrstvy, třebaže se, s výjimkou dcery, úroveň její vzdělanosti shodovala s úrovní dolních vrstev. Každopádně dvě posledně jmenované autorky nabyly, třebaže zčásti vlastní zásluhou, na svou dobu a panující náhled na ženy mimořádného vzdělání (shodou okolností pobýly obě v klášterní škole). A u obou je následný vzestup jejich společenské autority, jenž umožnil zařadit se mezi (lokální, resp. kulturní) elity, nesporný. Obě pocházely z malého města; ve venkovském prostředí, do něhož po většinu 19. století patřila největší část populace, se nepodařilo žádnou autorku deníku najít. Jinými slovy: v nejméně početném prostředí urozených si deníky psaly snad všechny dívky a řada dospělých žen, v početnějších vrstvách měšťanských (buržoazních) byl tento jev častý, nikoli samozřejmý, pro dolní městské vrstvy, v české společnosti 19. století početně výrazně zastoupené, disponujeme příklady zcela ojedinělými, pro venkovské žádným.

Osobní písemné pozůstalosti se v úplnosti dochovaly vzácně; v neméně míře to platí pro deníky. Dopsaný i nedopsaný deník riskoval zánik několikrát. Občas ho zničil sám pisatel; mohl k tomu mít ty nejruznější důvody.⁴⁰ Jindy skončily zápisky na dně zásuvek či prádelníků a po smrti autora byly vystaveny riziku zmaru znovu. Uchránil-li deník bytí, ohrozilo ho stěhování, zánik rodiny, živelné katastrofy. Vyšel-li ze všech rizik zdrav, skončil v soukromém nebo veřejném archivu, přičemž, příznějme si, jen druhá možnost je výhrou i pro badatele. Šlechtické deníky zůstaly v rodových archivech, zařízeních, na která byli příslušníci rodu oprávněně hrdí a o které nechávali pečovat většinou odborníka. Po roce 1948 přišla odborná péče vniveč – s rodovými fondy se nakládalo všelijak, ne vždy se proto dochovaly v úplnosti. O ženských pozůstalostech to platí dvojnásob: k osobním písemnostem žen, bytostí patřících do privátního světa, mívají

archiváři zpravidla méně úcty, než k osobním písemnostem mužů, jež zrcadlily *velký* svět politiky, rodových privilegií či majetku. Přičtème k tomu skutečnost, že osobní věci, včetně písemností, provázely ženu životem a spolu s ní měnily místo bydliště, ať získaného sňatkem či přestěhováním se k některému ze ženatých či vdaných sourozenců, případně dalším příbuzným.⁴¹ Žádný div, že se deníky poztrácely, dochovaly torzovitě, bez uvedení jména, či byly omylem archiváře přisouzené jiné osobě.⁴² Potomci zaujali k deníku pietní postoj spíše výjimečně: jen někteří se postarali, aby zůstal dějinám zachován.⁴³

Kromě šlechtických se do archivu dostaly deníky žen, které se proslavily buď jako příbuzné vyznamenavšího se muže, nebo vlastní zásluhou, především svým uměním či výkonem kvalifikované profese. Pokud pisatelka deníku přišla do osobního či zprostředkovaného kontaktu se světem písemnictví, naděje na dochování deníku se rázem zvýšila: o osobní fondy spisovatelů a spisovatelek pečoval Archiv Národního muzea, odkud většinou přecházely od šedesátých let minulého století do Literárního archivu Památníku národního písemnictví v Praze. Lze říci, že většina „nearistokratických“ deníků, s nimž jsem pracovala, je právě v Literárním archivu. Méně často se deníky uchovaly v osobních pozůstatostech v státních okresních archivech, případně v archivech muzeí.⁴⁴

I když nám zůstal jen zlomek deníků napsaných či rozepsaných v průběhu *dlouhého* 19. století, skutečnost, že vést deník bylo vcelku rozšířeným zvykem, dokládá zmínka o jeho existenci v písemnostech potomků,⁴⁵ případně v edičním počínu, jehož cíl byl odlišný.⁴⁶ Navíc lze předpokládat, že nezanedbatelné množství ženských deníků zůstává stále v osobním vlastnictví rodin; do dvou z nich jsem měla možnost nahlédnout.⁴⁷

Stav výzkumu (ženských) deníků

Zdá se, že v bádání o denících si své prvenství udržují francouzští badatelé,⁴⁸ jimž na paty šlape historiografie německá.⁴⁹ Ve Francii začal takřka raketový start zájmu o deníky na konci

šedesátých let 20. století, o několik let později proběhla řada vědeckých konferencí a kolokvií; z většiny z nich vyšly i sborníky.⁵⁰ Účast literárních teoretiků a psychoanalytiků nastínila, kterými směry se může – a má – další bádání o denících ubírat. Historikové a literární historikové se příležitosti chopili poměrně rychle. Námětem některých vědeckých setkání se staly prameny osobní povahy vůbec – takové bylo například kolokvium konané na univerzitě v Nantes v říjnu 1982 či na něj navazující setkání, jež se konalo z iniciativy francouzských a německých badatelů ve dnech 8.–18. července 1987 v Centre culturel et international v Cerisy-la-Salle.⁵¹ Třebaže cílem bylo zaměřit se na všechny aspekty především korespondenčního žánru, který zajímal až dosud především literární historiky, a prosadit nové metody jeho zkoumání, nemohly deníky zůstat stranou. Implicitně byly přítomné takřka ve všech přednesených příspěvcích, explicitně se jim věnovala *sandovská* a *stenhalovská* badatelka Martine Reidová z yalské univerzity. Snaha dobrat se podob ženské reflexe minulého světa, obsažené v dochovaných (převážně editovaných) ego-dokumentech, jejichž zůstavitelkami byly příslušnice „druhého pohlaví“, přivedla roku 1989 Američanku Cheryl Clineovou k vydání důkladné bibliografie editované ženské korespondence, memoárů a deníků; shromáždila v ní 2 631 bibliografických údajů vztahujících se k k výše uvedenému typu edic, které vycházely od 18. století do druhé poloviny osmdesátých let 20. století především v Evropě a Severní Americe. Všechny údaje jsou doplněny stručnou anotací.⁵²

Zdá se, že jistý mezník v bádání o osobním deníku představuje rok 1997: proběhly dvě výstavy – na jaře *Private Histories: Four Centuries of Journal Keeping* v Pierpont Morgan Library v New Yorku a v září *Un journal à soi ou la passion des journaux intimes* v městské knihovně v Lyonu.⁵³ O syntézu týkající se evropského ženského deníku se pokusila německá kulturní historička Verena von Heyden-Rynschová, která založila svou práci *Belauschtes Leben Frauentagebücher aus drei Jahrhunderten*, jež vyšla roku 1997 v nakladatelství Artemis a Winkler v Düsseldorfu a Zürichu, na písemných svědectvích 32 evropských žen, ať již proslavených vlastní uměleckou, politickou nebo vědeckou činností či

známých (pouze) svým deníkem.⁵⁴ Za nejdůležitější událost roku však považujeme vydání unikátní práce profesorky princentské univerzity Natalie-Zemon Davisové; dílo představuje určité završení *nového čtení* ženského *ego-dokumentu* coby historického pramene. Pod titulem *Women on the Margins: three seventeenth-century lives*⁵⁵ představila N.-Z. Davisová obraz tří žen, měšťanek z kupeckého a řemeslnického prostředí: židovky, katoličky a protestantky, které zanechaly dědictví nad jiné cenné – svá osobní svědectví o ženském soukromí 17. století. Glikl bas Judah Leib byla židovská obchodnice v Hamburku a později v Metách, Marie Guyart, církevním jménem Marie de l'Incarnation, se stala misionářkou ve francouzské Kanadě a Maria Sibylla Merian,⁵⁶ Němka a radikální protestantka, byla amatérskou malířkou a entomoložkou. Jejich osudy, jejich boj s každodenními starostmi, s melancholií, strach ze samoty, hrozba moru, nemoci a smrti, jsou zasazeny do širšího rámce dějin příslušného města, země, vyznání, do dějin kultury a myšlení. Mimořádně zdařilá práce založená na třech velmi rozdílných a přece velmi podobných *ego-dokumentech* dokládá mimo jiné význam psaní a jazyka pro objevení ženského „já“, ženské identity.

Další díla pak vycházela po celá devadesátá léta a bádání o *ego-dokumentech* (nejen ženských) pokračuje i v novém tisíciletí. Za shrnutí metodických přístupů lze považovat sborník editovaný Casparem von Greyerzem, Hansem Medickem a Patrice Veitovou *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich. Europäische Selbstzeugnisse als historische Quellen (1500–1850)*,⁵⁷ který mj. obsahuje studii Esther Baur o denících Anny Marie Preiswerk-Iselin.⁵⁸ Také v českých zemích přinesl zájem o ženské deníky první plody, a to jak v podobě jejich edic či odborných studií,⁵⁹ tak v podobě monografií, které se o deníky (a soukromou korespondenci) opírají.⁶⁰

Deník, jenž má různý obsah, jazykovou a stylistickou úroveň, může mít mnoho podob. Pro usnadnění kritické fáze práce s tímto zajímavým pramenem je třeba stanovit určité cíle a kritéria. V prvé řadě jsem se pokusila o charakteristiku deníků jako takových: od stanovení předpokladů, za nichž mohly vzniknout, přes charakteristiku *nosiče*, jeho struktury, jazyku, stylu. Snažila jsem

se o hledání vztahu mezi založením (vedením) deníku a osobou pisatelky, jejím věkem a sociálním postavením. Reflexe společenského statusu pisatelky je přítomna v řadě deníků, ať už se jedná o reflexi *velkého světa*, či světa *malých sociálních struktur*. Jinou podobu měly deníky školaček, matek, jinak vypadaly zápisky celoživotních pisatelek. Svá specifika měly cestovní deníky. Zajímal mě vztah mezi psaním deníku a dalšími zájmy a aktivitami autorky. Další otázkou, již jsem si položila, byl motiv založení deníku a věk při zahájení psaní. Sledovala jsem jejich chronologický záběr, frekvenci zápisů, pečlivost při dataci, přerušování, případně opětovné pokusy o návrat k psaní. Neméně důležitá je otázka možností využití deníku jako historického pramene, především pro tzv. dějiny žen, *women's history*, v rámci dějin kulturních. Deník se osvědčil jako pramen k dějinám rodinných vztahů, k rekonstrukci dobových představ o lásce a přátelství, upřesnil dobovou podobu manželství a mateřství. Je pramenem k ženské sociabilitě, k dějinám těla, k dobovému konstruktu feminity, vzácněji maskulinity, tedy, jak výše řečeno, k *gender history*. Najdeme v něm sebereflexi autorky. Autorkami několika dochovaných deníků byly ženy, které se neprovdaly: k problematice těchto *single women* nebylo zatím mnoho řečeno; snad práce přispěje ke korekci některých stereotypů.

Poznámky:

¹ *Co jest denník vůbec, učitelský zvláště a jaký prospěch z řádného vedení denníku pro učitele vyplývá?* Škola a život, seš. 5, 1865, s. 147.

² (Josef JUNGSMANN): *Slovník česko-německý Josefa Jungsmanna...*, I, Praha 1989, s. 355.

³ Dagmar MOCNÁ, Josef PETERKA a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha 2004, s. 98.

⁴ MOCNÁ, PETERKA a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 98.

⁵ Teprve s rostoucí oblibou „zápiskového“ žánru přibývá autorů, kteří „beztak relativní spontaneitu tvořivé chvíle padělají a od počátku své privatissimum ‚adresují‘ na trh. Obvykle se to dobře pozná, těžko sobě utéct.“ Jiří CIESLAR: *Hlas deníku*. Praha 2002, s. 35.

⁶ Martine REID: *Écriture intime et destinataire*. In: Mireille BOSSIS (ed.): *L'Épistolarité à travers les siècles. Geste de communication et/ou d'écriture*. Centre culturel international de Cerisy-la-Salle, France. Zeitschrift für französische Sprache und Literatur – Beiheft 18. Franz Steiner Verlag Stuttgart 1990, s. 21.

⁷ Lubomír MACHALA: *Literární bludiště. Bilance polistopadové prózy*. Praha 2001, s. 33 an.

⁸ Pam MORRISOVÁ: *Literatura a feminismus*. Brno 2000, s. 116 an. Podrobněji Beatrix DIDIER: *Le journal intime*. Paris 1976.

⁹ Uvedeného označení se pro tento druh pramenů používá (nikoli důsledně) v německém prostředí od posledních desetiletí minulého století; vedle deníků, autobiografií, memoárů sem bývají řazeny i dokumenty právní povahy, bezděčně vypovídající o subjektivitě jednajících osob. Sr. Winfried SCHULZE: *Ego-Dokumente. Annäherung an der Menschen in der Geschichte. Vorüberlegungen für die Tagung „Ego-Dokumente“*, in: Winfried SCHULZE (Hg.): *Ego-Dokumente. Annäherung an der Menschen in der Geschichte*. Berlin 1996.

¹⁰ REID: *Écriture*, s. 21, 23; srov. též Verena von der HEYDEN-RYNSCH: *Écrire la vie. Trois siècles de journaux intimes féminins*. Traduit de l'allemand par Philippe Giraudon. Gallimard 1998, s. 12.

¹¹ CIESLAR: *Hlas deníku*, s. 35.

¹² HEYDEN-RYNSCH: *Écrire la vie*, s. 16–17.

¹³ Srov. např. *Journal d'un bourgeois de Paris (1405–1449)*, týkající se stoleté války, či deník benátského malíře Jacopa da Pontormo (1494–1556), vedený mezi léty 1554–1556; dále deníky Albrechta Dürera z let 1520–1621, či deník tübingenského profesora Martina Crusiuse z let 1573–1604 (*Diarium Martini Crusii*, Tübingen 1927) aj.

¹⁴ Srov. Petr MAŤA: *Nejstarší české a moravské deníky*. (Kultura každodenního života v raném novověku a některé nové perspektivní prameny). Folia Histoica Bohemica 18, Praha 1997, s. 99–120.

¹⁵ MAŤA, *Nejstarší české a moravské deníky*, s. 107; Helga MEISE: *Die Tagebücher der Landgräfinnen Sophia Eleonora und Elisabeth Dorothea von Hessen-Darmstadt. Höfische Ego-Dokumente des 17. Jahrhunderts zwischen Selbstvergewisserung und Selbstreflexion*, in Magdalene HEUSER (ed.): *Autobiographien von Frauen. Beiträge zu ihrer Geschichte*. Tübingen 1996, s. 49–70. Obě princezny začaly psát deník jako mladé dívky a vytrvaly až do svého vdovství. Srov. též Helga MEISE: *„Wahr ich*

den gantzen Nachmittag betrübt: Trauer und Melancholie in der Diaristik von Frauen in der Frühen Neuzeit. In: Mererid Puw DAVIES, Beth LINKLATER, Gisela SHAW (ed.): *Autobiography by Women in German*, Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien 2000, s. 69–85.

¹⁶ Elizabeth C. GOLDSMIT: *Diaries and Memoirs*. In: Alan Charles Kors (ed.): *Encyclopedia of the Enlightenment*, 1, Oxford 2003, s. 349.

¹⁷ Deník Joany Vokins (1691), Elizabeth Taylor Stirredge (1711), Margaret Lucas (1770); srov. GOLDSMIT: *Diaries and Memoirs*, s. 349.

¹⁸ Fabian BRÄNDLE, Kaspar v. GREYERZ, Lorenz HEILIGENSETZER, Sebastian LEUTERT, Gudrun PILLER: *Texte zwischen Erfahrung und Diskurs. Probleme der Selbstzeugnisforschung*. In: Kaspar von GREYERZ, Hans MEDICK, Patrice VEIT (Hg.): *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich. Europäische Selbstzeugnisse als historische Quellen (1500–1850)*. Böhlau Verlag Köln Wien 2001, s. 25.

¹⁹ HEYDEN-RYNSCH: *Écrire la vie*, s. 29 an.

²⁰ REID: *Écriture intime et destinataire*, s. 20–26; *Un journal à soi ou la passion des journaux intimes*. Catalogue établie par Philippe Lejeune avec la collaboration de Catherine Bogaert, commissaire de l'exposition. Exposition dans la Bibliothèque municipale de Lyon, 30. 9. – 27. 12. 1997. Association pour l'Autobiographie et le Patrimoine Autobiographique. Amis des bibliothèques de Lyon, b. d. (1997), s. 8.

²¹ MOCNÁ, PETERKA a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 100–101.

²² Srov. např. Elena GRETCHANAIA: *Les écrits autobiographiques des femmes russes du 18e siècle rédigés en français*. Dix-Huitième siècle, No 36, 2004, s. 132–154.

²³ *Ottův slovník naučný*, 7, Praha 1893, s. 301. Heslo dál uvádí deník účetní, peněžní, „deník sýpký, krmiva a steliva“, „deník dohodců“ a plavební deník.

²⁴ *Un journal à soi ou la passion*. s. 11.

²⁵ Srov. již zmíněný soubor brilantních statí o tvůrcích spojených s „deníkovou vnímavostí“; CIESLAR: *Hlas deníků*. Mezi autory deníkových textů 19. a 20. století figuruje (s. 222–227) jen jedno ženské jméno – Jarmily Čapkové; deník se ale týká období, které přesahuje náš časový rámec.

²⁶ Viz jejich soupis, srov. *Prameny a literatura*, s. 325–327.

²⁷ Sofie PODLIPSKÁ: *Z let probuzení. Kniha první: Paměti a korespondence Bohuslavy Rajské z let 1839–1844*; Jiří FREJKA (ed.): *Deník Jarmily Horákové*. Podle deníku, záznamů, korespondence napsal Jiří Frejka. Praha 1948; Alma KŘEMENOVÁ: *Anna Pammrová – životopis*. Tišnov 2005.

²⁸ Jelena HOLEČKOVÁ-HEIDENREICHOVÁ: *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*. Praha 1941².

²⁹ Tento nešvar není typický jen pro české prostředí (viz výše uvedené deníky S. Podlipské, A. Pammrové, J. Horákové); srov. Cheryl CLINE: *Women's Diaries, Journals, and Letters. An Annotated Bibliography*. Garland Publishing, Inc., New York, London 1989, passim.

³⁰ Joan W. SCOTTOVÁ: *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, otištěný roku 1986 v *American Historical Review*, s. 1065–1066, cit. dle *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, New York 2001, 1, s. 17, 66. Srov. též práci Ann OAKLEY: *Pohlaví, gender a společnost*, Praha 2000.

³¹ Feministické teorie, ženská studia, *gender studies*. http://dec59.ruk.cuni.cz/~xvitap/pdf_skripta/TEORIE13.pdf

³² MOCNÁ, PETERKA a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 99.

³³ Např. deník Bohuslavy Rajské, cestovní deník Zdenky Braunerové, deníky Anny Pammrové, Jarmily Horákové, viz seznam pramenů a literatury.

³⁴ Soukromý archiv Terezy Riedlbauchové, Přepis Deníků Anny Lauermannové-Mikschové, cca 1870–1920. Vzhledem ke komplikovaným vlastnickým vztahům není možné deníky přesně spočítat.

³⁵ LA PNP, Sofie Podlipská, Osobní fond, Rukopisy vlastní, Upomínka na roky 1853–1856; Deník (beze jména) 1856–1857; Deníkové záznamy (beze jména) 1858–1861; Anežka ČERMÁKOVÁ-SLUKOVÁ (ed.): *Sofie Podlipská, Z denníku*. Ženský svět 24, 1920, s. 10–12, s. 52–54, s. 305–307; LA PNP, Růžena Svobodová, Osobní fond, rukopisy vlastní, Deníkové zápisky 1881–1918; Soukromý archiv Terezy Riedlbauchové, Přepis Deníků Anny Lauermannové-Mikschové, cca 1870–1920; torzovitě též Božena Heritesová, LA PNP, Božena Heritesová, Osobní fond, rkp. vlastní, Deníky 1894–1959.

³⁶ LA PNP, Marie Kalašová, Osobní fond, inv. č. 645, „38 zápisníků s různými poznámkami Marie Kalašové a rodiny Kalašovy“. Deník K. Kalašové z roku 1870 není nijak označen.

³⁷ Nabízí se užití Parsonova pojetí elit: nikoli pouze představitelé vládnoucí třídy, ale jedinci, kteří se ve společnosti „silně“ uplatnili. *Velký sociologický slovník*, I, Praha 1996, s. 252–253. Dále srov. Milena LENDEROVÁ, Zdeněk BEZECNÝ: *Několik poznámek k proměnám elit v Čechách*. In: Milena LENDEROVÁ, Zdeněk BEZECNÝ, Jiří KUBEŠ (ed.): *Proměny elit v moderní době*, Sborník k narozeninám docenta Roberta Saka. České Budějovice 2003, s. 40 an.

³⁸ Slova Josefy Křížkové, provd. Náprstkové; cit. dle Irena ŠTĚPÁNOVÁ, Ludmila SOCHOROVÁ, Milena SECKÁ: *Ženy rodiny Náprstkovy*. Praha 2001, s. 55.

³⁹ Srov. Bohuslav ŠTANGLER: *Na Ostrově*, Zprávy z muzeí od Trstennické stezky, 10, 1970, 56–58; Jan SKALICKÝ: *140 let od narození Františky Honlové*. Českotřebovský zpravodaj 9, 1998, s. 31.

⁴⁰ Část svého deníku zničila dvacetiletá Sofie Podlipská, srov. LA PNP, Sofie Podlipská, Osobní fond, rukopisy vlastní. Její deníky z let 1863–1882 jsou nezvěstné, deníky z let 1887–1897 se dochovaly jen díky (velmi neodborné, až devastující) editaci Anežky Čermákové-Slukové, podle jejíž slov se v pozůstalosti S. Podlipské nacházelo ještě po první světové válce 21 knih deníků, srov. ČERMÁKOVÁ-SLUKOVÁ (ed.): *Sofie Podlipská*, s. 10. Nezůstal nám ani Podlipské deník z cesty na Moravu z roku 1872, který zmiňuje v jejím životopise Jelena HOLEČKOVÁ-HEIDENREICHOVÁ: *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*. Praha 1941², s. 50, 102. Podlipská údajně tvrdila, že své staré deníky pálí, ibid., s. 102. Úvahy o zničení zápisků najdeme také např. v *Denících Františky Honlové*: „Proč se chvěje má ruka, kdykoliv chci zničit všelikou upomínku na onu dobu? Má snad hlásat denník můj mou vinu! hroznějšího žalobníka by nebylo. Vždyť se hnusí čtení těch zápisek mě[!], která sem předce psala! Jak teprv, kdyby je měl jiný číst! Musím je spálit a předce nemůžu. Zdá se mi, že bych tím někoho usmrtila a týkají se pouze mne. Divné.“ Milena LENDEROVÁ, Vladan HANULÍK, Sylvie ČERNÁ, Andrea HUDÁKOVÁ, Lucie JELÍNKOVÁ, Michaela ŠANDOROVÁ (ed.): *Deníky Františky Honlové*. Fontes Historie Pagi Pardubicensis, 2, 2005, Pardubice 2005, s. 111.

⁴¹ Viz deník Marie Františky Khevenhüllerové, uložený v SOA Třeboň, prac. Jindřichův Hradec, Rodový archiv Czernínů, neinv.; dále *Mon voyage à Paris*, deník z cesty do Paříže napsaný Eleonorou Žofii ze Schwarzenbergu, uložený v SOA Plzeň, Pobočka Klatovy, RA Windischgrätzů, inv.

č. 1682, kart. č. 442; či deník malé Marie Eleonory, rozené ze Schwarzenbergu, provdané Windischgrätzové, uložený tamtéž, srov. RA Windischgrätzů; Marie Eleonora Windischgrätzová, Cestovní deník 1806; neinv.

⁴² Viz Deníky Elisy Schlikové, přisouzené jejímu bratrovi Františkovi, srov. SOA Zámorsk, RA Schliků, inv. č. 189, III, 43, Válečný deník Fr. Šlika z napoleon. válek, 1809–1815, originál a opis, kart. č. 20. Také deník Eleonory Žofie Schwarzenbergové byl zařazen jako deník její neteře Marie Eleonory, provd. Windischgätzové, SOA Plzeň, RA Windischgrätz, inv. č. 1682, *Mon voyage à Paris*, kart. č. 442.

⁴³ „Přeji si, aby tento deník psaný mou matkou, byl uchován na zámku v Teplicích“, napsala na přideštiny prvního ze svazků Marie Luisa Clary-Aldringen (1777–1864), dcera autorky, a doplnila základní biografická data pisatelky. Zápisky opatřila jednotnou celoplátěnou modrou vazbou se zlacenou ražbou v hřbetu. Srov. Deníky Marie Sidonie Chotkové, RA Clary-Aldringen, SOA Litoměřice, pobočka Děčín, inv., č. 261, kart. č. 110 (Deníky z Teplic, 1790–1798, 6 sv.; Výtah z deníků, 1792–1849, 1 sv.) a kart. č. 111 (Deníky z Teplic, 6 sv., 1798–1818).

⁴⁴ Přehled viz kapitola Prameny a literatura, s.321–325.

⁴⁵ Vedle svědectví Honoraty Zapové a Elišky Krásnohorské (viz dále) víme, že deník si psala matka herečky Růženy Naskové; „V romantickém deníčku, který jsme po její smrti našli ve stolku, uvnitř růžově lakovaném, byly opsány básně, které ji blouznící hoši nosili, byly tam i písničky, které ji zpívali pod oknem...“, Růžena NASKOVÁ: *Jak šel život. Paměti a zápisky*. Praha 1948⁴, s. 64, 69.

⁴⁶ Například deník básničky Irmý Geisslové, která si údajně od 2. 1. do 14. 10. 1896 psala milostný veršovaný deník (denně jednu i víc krátkých básní). Srov. Ivan SLAVÍK (ed.): *Zraněný pták*. Výbor z díla 1874–1914. Nakladatelství Kruh, Hradec Králové 1978. Onen veršovaný milostný deník, o němž se editor díla I. Geisslové zmiňuje, je však nezvěstný.

⁴⁷ Přepis Deníků Anny Lauermannové-Mikschové mi zapůjčila Mgr. Tereza Riedlbauchová a deník Zdeny Lenderové, provd. Kučerové, je v osobním vlastnictví Mgr. Jana Němce. Oběma děkuji.

⁴⁸ Jean-Pierre BARDET et François-Joseph RUGGIU [ed.]: *Au plus près du secret des coeurs?: nouvelles lectures historiques des écrits du for privé*. Paris-Sorbonne, 2005; Michel BRAUD: *La forme des jours: pour une poétique du journal personnel*. Paris 2006; Sylvie CRINQUAND (ed.) *Reflets de soi*, Dijon 2000; Pierre- Jean DUFIEF: *Les écritures de l'intime*

de 1800 à 1914: *autobiographies, mémoires, journaux intimes et correspondances*. Bréal 2001; Philippe LEJEUNE, Catherine BOGAERT: *Le journal intime: histoire et anthologie*. Paris 2005; Alain MONTANDON (ed.): *De soi à soi, l'écriture comme autohospitalité*. Clermont-Ferrand 2004 atd.

⁴⁹ Srov. Winfried SCHULZE: *Ego-Dokumente*; pro období středověku a raného novověku Harald TERSCH: *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400–1650)*. Eine Darstellung in Einzelbeiträgen, Wien-Köln-Weimar 1998, dále např. Kaspar von GREYERZ, Hans MEDICK, Patrice VEIT (Hg.): *Von der dargestellten Person*; Benigna v. KRUSENSTJERN: *Selbstzeugnisse der Zeit des Dreissigjährigen Krieges. Beschreibendes Verzeichnis*. Berlin 1997; Obecně či pro námi sledované období srov. Magdalene HEUSER: *Autobiographien von Frauen*; Ursula A. J. BECHER: *Weibliches Selbstverständnis in Selbstzeugnissen des 18. Jahrhunderts*, in: Ursula A. J. BECHER, Jörn RÜSEN (ed.): *Weiblichkeit in geschichtlichlicher Perspektive. Fallstudien und Reflexionen zu Grundproblemen der historischen Frauenforschung*. Frankfurt am Main, 1988, s. 217–233; Ortrun NIETHAMMER: *Autobiographien von Frauen im 18. Jahrhundert*, Tübingen und Basel, 2000; Mererid Puw DAVIES, Beth LINKLATER, Gisela SHAW (ed.): *Autobiography by Women in German*, Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New Yor, Wien 2000; Thomas WINKELBAUER: *Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik*. Horn-Waidhofen/Thaya 2000 aj.

⁵⁰ První z nich viz Victor del LITTO (ed.) *Le journal intime et ses formes littéraires*. Actes du colloque de septembre 1975 à l'Université à Grenoble. Genève 1978.

⁵¹ BOSSIS (ed.): *L'Épistolarité à travers les siècles...*

⁵² CLINE, *Women's Diaries*, s. 7–26. Anotované práce se týkají především anglosaské produkce. Z prací francouzské a německé provenience uvedla jen některé.

⁵³ *Un journal à soi ou la passion...* s. 7.

⁵⁴ HEYDEN-RYNSCH: *Écrire la vie...*

⁵⁵ Natalie-Zemon DAVIS: *Women on the margins: three seventeenth-century lives*. Cambridge; London: Harvard University Press, 1997.

⁵⁶ K ní srovn. též Ingrid GUETHENRODT: *Autobiographische Auslassungen: Sprachliche Umwege und nichtsprachliche Verschlüssenlungen zu*

autobiographischen Texten von Maria Cunitz, Maria Sibylla Merian und Dorothea Christiane Erxleben, geb. Leporin. In: HEUSER: *Autobiographien von Frauen*, s. 135–151.

⁵⁷ GREYERZ, MEDICK, VEIT (Hg.): *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich...*, viz. pozn. č. 18.

⁵⁸ Esther BAUR: „Sich schreiben“. *Zur Lectüre des Tachebuchs von Anna Maria Preiswerk-Iselin (1758–1840).* In: von GREYERZ, MEDICK, VEIT (Hg.): *Von der dargestellten Person*, s. 96–109. Bylo by možné uvést ještě řadu dalších studií, kterých nepřestává přibývat.

⁵⁹ Srov. nové vydání Anne FRANKOVÁ: *Deník*, Praha 2004, dále nepřeliš zdařilá edice *Ztracený deník sovětské školačky Niny Lugovské. Unikátní svědectví z dob stalinismu*, Praha 2004. Z původně českých prací jmenujme alespoň Jana RATAJOVÁ (ed.): *Alžběta Lidmila z Lisova: Rodinné paměti*. Praha 2002; Martin ŠÁMAL: *Cestovní deník Zdenky Braunerové (1883)*. Roztoky u Prahy 2003; Milena LENDEROVÁ: *Frauentagebücher des 19. Jahrhunderts als Reflexion der privaten Alltäglichkeit* In: *Gender-Forschung in der Slawistik. Beiträge der Konferenz Gender – Sprache – Kommunikation – Kultur*, 28. April bis 1. Mai 2001, Institut für Slawistik, Friedrich-Schiller-Universität Jena. Jirina van Leeuwen-Turnovcová, Karin Wullenweber, Ursula Doleschal, Franz Schindler (Hrsg.), Wien 2002 (*Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 55*), s. 350 aj. V prosinci roku 2003 pořádala Katedra historických věd Fakulty humanitních studií Univerzity Pardubice „kulatý stůl“ na téma osobních deníků, srov. Milena LENDEROVÁ, Jiří KUBEŠ (ed.): *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?* Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 9, Pardubice 2004; Milena LENDEROVÁ, Jarmila PLŠKOVÁ (ed.): *Gabriela ze Schwarzenbergu: Krátká cesta životem a Evropou*. Edice Manu Propria, Skriptorium, Praha 2006.

⁶⁰ Robert SAK, Zdeněk BEZECNÝ: *Dáma z rajského ostrova: Sidonie Nádherná a její svět*, Praha 2000; Robert SAK: *Salon dvou století: Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*, Praha 2001; Milena LENDEROVÁ: *Tragický bál. Život a smrt Pavlíny ze Schwarzenbergu*, Praha 2004 aj.

První část:

Deník o sobě

19. století, století osobního deníku

Konstatováním, že 19. století je věkem zrození moderní doby, dobou politických, ekonomických, sociálních a demografických změn, které až dosud neměly obdoby, neřekneme nic nového. Názor, že je zároveň stoletím moderního deníku, byl rovněž vysloven: připojme, že je také érou, kdy se žena zviditelňuje způsobem, který neměl v minulosti obdobu. Sama francouzská revoluce měla na její postavení jen dočasný vliv, nicméně uvedla v chod debatu o jejích právech, debatu, která sílila. První desetiletí 19. věku jsou obdobím zrodu moderních občanských zákoníků a silícího *machopatriarchátu*, poslední pak dobou výrazného posunu, jenž nejlépe ilustruje fakt, že i v českých zemích mohly ženy maturovat a – třebaže zatím ojediněle – zasednout v univerzitní posluchárně. Tento posun je v logice věcí: v průběhu 19. století se radikálně změnil svět.

Charakteristika 19. století

Kdyby se člověk začínajícího 21. věku vrátil o sto let zpět, zjistil by, že tehdejší svět byl – z hlediska politické geografie – velmi podobný jeho. Od map současných se lišily mapy východní Evropy, Afriky a Asie, ale většina nejvýznačnějších velmocí našeho století už existovala a nikdo o jejich existenci a právu na ni nepochyboval. Svět s pýchou oblékal průmyslový háv, ustálila se síť měst i síť dopravní. Lidé znali telefon, zašli do biografu (povolení k filmové produkci bylo udělováno stejným způsobem, jako povolení k představení komediantů a kejklířů), nechávali své děti očkovat, hlavně proti neštovicím (už zcela běžně) a proti záškrtu (méně často). Existoval mezinárodní obchod, včetně obchodu s bílým masem, bankovníctví, korupce...

Zato kdybychom stanuli na počátku 19. století, Evropu bychom nepoznali. Marně bychom na mapě hledali Německo, Polsko či Itálii. Spojené státy americké za mořem byly slabé a teprve zdůvodňovaly své právo na existenci. Na mapě Afriky bylo vyznačeno jen pobřeží, vnitrozemí bylo *zemí lvů*. O výsledcích industrializace se dalo hovořit jen v případě Anglie. O automobilech, vlaku či telefonu neměl nikdo ani potuchy.

Změny, jež přineslo v Evropě 19. století, odstartovaly dvě události: „velká“ revoluce ve Francii – ta zapůsobila na politické změny kontinentu – a průmyslová revoluce v Anglii, která přetvořila ekonomickou a tím i sociální a demografickou podobu Evropy. Tep doby určovala industrializace, urbanizace a jevy, které s ní souvisely. Fenoménem 19. století se staly objevy a vynálezy, věda a technika a z nich vycházející industrializace a urbanizace. Jejich recepci provázal hluk parních strojů, včetně dunění lokomotiv na stále hustší železniční síti. Zadumaný až melancholický mladý muž, symbol romantismu, změnám neunikl a brzy se změnil v občana, využívajícího technických výtvarů a politických práv. Stále větší počet lidí si dokázal poradit s časem, jenž se stal zbožím, i se vzdáleností, stále snadněji překonávanou za účelem práce, vzdělání a dokonce i zábavy.

Napoleonské války daly vzniknout nacionalismu, nacionalismus stál u zrodu nových států. Rozpad filozofických systémů vedl k vzniku sociologie i marxismu. Zájem o politiku, účast na politickém životě, aktivizovaná revolucí roku 1848, se týkala stále širšího spektra obyvatelstva, v některých evropských zemích sílil politický hlas žen, *osmačtyřicátník*.¹ Politické strany se staly samozřejmostí a v průběhu století jich přibývalo. Změny nutily k pohledu zpět: objevily se první velké historické syntézy. Druhá polovina století uběhla ve znamení zrodu moderního umění – nové proudy se v malířství, sochařství, hudbě, literatuře i v divadle poměrně rychle střídaly: sloh přestal být výrazem epochy. Století završil objev psychoanalýzy a teorie relativity, rozhlasu a kinematografie, vznik odborů a družstev.

Změny zasáhly do každodenního života. Rodina, základ státu a komponent občanské společnosti, nabyla na významu. Útulnosti domácnosti napomohly „domácí technologie“, které se viditelně

zjednodušily. Objevily se první přístroje pro domácnost, zhotovování oděvů usnadnil šicí stroj, jenž se od přelomu padesátých a šedesátých let šířil i v rakouských zemích. Nové druhy energie změnily dům či byt od základů. Elektrina, asi nejvýznačnější přínos vědy a techniky v historii, byla zpočátku přijímána s jistou dávkou skepticismu: jak nakonec usnadnila život, včetně četby a psaní (i deníků!), netřeba jistě zdůrazňovat. Ke konci století se využívaly telefony (včetně domácích), telegrafy, radiodiagnostika.

Změny zasáhly také habsburskou monarchii, třebaže vznik kapitalismu zde byl ve srovnání se západní Evropou opožděn. České země těžily po celé období z výhodného postavení. Patřily mezi hospodářsky nejvyspělejší část soustátí. Na rychlé tempo kapitalistické industrializace však nepříznivě dopadala řada retardujících vlivů souvisejících hlavně se sociálně-politickými činiteli. Nejsložitější z nich byl rozpor mezi nepochybným růstem ekonomického potenciálu a významu českých zemí v 19. století a jejich sporným politickým postavením. Urbanizaci brzdila rovněž skutečnost, že historicky se utvořivší struktura osídlení českých zemí vykazovala nadprůměrnou hustotu obyvatelstva, jež v polovině 19. století převyšovala 3,2krát evropský průměr, 1,5krát celorakouský průměr, byla 1,3krát vyšší než ve Francii a ve většině německých zemí. Odpovídala celobritskému průměru, ale byla nižší než v samotné Anglii, Holandsku a Belgii. Odtud ona „městečka na dlani“, dispozice „na dohled z kostelní věže“,² důsledek pomalé urbanizace. Sociální a ekonomická jednotu malých měst s vesnicemi, které je obklopovaly, vytvářela dvojí uzavření města, hradbami a ekonomickým zázemím. Tato skutečnost se odrazila v životním stylu, myšlení a jednání obyvatel, které se valně nezměnilo ani po zboření hradeb a promítlo se do postupu kapitalistické industrializace. Města v českých zemích tak nebyla zdaleka výsostným nositelem industrializačního procesu: řada průmyslových závodů a továren vznikla na vesnici, nejen v tradičních (textil), ale i v moderních odvětvích (strojírenství). Ani zrod průmyslových závodů ve městech nevedl nutně k větším přesunům obyvatelstva; lidé za práci docházeli z venkovského zázemí. Pro řadu rodin zůstávalo pole jistotou, bez ohledu na zaměstnání jejího živatele. Kvůli pomalému růstu si

většina českých měst (pouze Praha a její předměstí, kde přírůstek obyvatelstva nebyl podmíněn jen ekonomickými faktory, a Plzeň zaznamenávají průměrné roční přírůstky srovnatelné s evropskými poměry) v průběhu industrializace zachovala svůj maloměstský ráz; pomalu probíhaly i změny v mentalitě, kde zůstaly zakonzervovány určité stereotypy veřejného i soukromého života.³

Přesto nelze nevidět, do jaké míry se během 19. věku v habsburské monarchii zlepšily životní podmínky obyvatelstva. Už osvícenský absolutismus položil základy organizované zdravotní péči, jak zavedením povinného vzdělání porodních babiček či počátky očkování proti neštovicím, tak ustavením krajských lékařů. Růst počtu obyvatel byl jedním z důsledků: na konci 18. století měly české země asi 4,4 milionů obyvatel a tento počet vzrostl do poloviny 19. století o polovinu. Od osmdesátých let měl na postavení dolních vrstev příznivý dopad vznik sociálního zákonodárství. Růst vzdělanosti (mezi lety 1775 a 1869 urazilo školství v Rakousku velký kus cesty, což platí i pro dívčí vzdělávání, jakkoli za chlapeckým nepřestávalo zaostávat) vedl téměř k likvidaci negramotnosti. A také ke zvýšení zájmu o kulturní dění ve společnosti a k rozšíření spektra „konzumentů“ literatury, divadla, hudby a výtvarného umění.

Transformace, již procházela evropská společnost od prvních desetiletí 19. století, neměla jen ekonomický, politický či demografický dopad. Přinesla tři základní změny mající bezprostřední souvislost s naším tématem, s rozšířením ženských deníků: emotivní základ rodinných vazeb, rozlišení mezi privátní a veřejnou sférou a polarizaci mezi mužským a ženským světem.⁴ Rozdíl mezi veřejnou a privátní sférou, dualitu vnější-vnitřní, již znala už antika a kterou filozofické myšlení 19. věku akcentovalo, stvrdilo právo, umění i praktické uspořádání společnosti. Vymezení vnitřního, intimního a uzavřeného prostoru coby sféry ženy vykládali myslitelé od Aristotela po Freuda jako důsledek uspořádání ženského těla a umístění ženských pohlavních orgánů uvnitř těla; ale muž, který byl účastníkem (a vládcem) vnějšího světa, v němž se tvořila politika, dějiny a umění, měl i ve vnitřním prostoru dominantní postavení.⁵ Toto rozhraničení se samo-

zřejmě nevyskytovalo v krystalicky čisté podobě, přesto sloužilo jako ukáznující prostředek pro ženskou polovinu lidstva. Týkalo se takřka výhradně středních vzdělaných vrstev a mělo nepřehlédnutelný dopad na rodinu: vyčlenění ženy do privátní sféry, změny ve sňatečním věku, prodloužení lidského života, omezování porodnosti. Posledně jmenovaný jev umožnil přiměřeně vzdělané, přiměřeně úhledné, submisivní a ukázněné matce věnovat více času menšímu počtu zdravějšího potomstva... Jistě bychom mohli pokračovat, nicméně necháme promluvit deníky, svědectví psaná obyvatelkami měnícího se regionu uprostřed Evropy. Jak těmi, které se s dobovými požadavky identifikovaly, tak oněmi, které se proti nim s větším či menším úspěchem bouřily. A také ženami, jimž změny byly proti mysli, ale nebouřily se, jen nostalgicky lpěly na světě, kde hranice mezi urozenými a neurozenými byla zřetelná a většinou nepřekročitelná, na světě, který zanikal. Ty mají především právo na naši pozornost, neboť se nápadu založit si deník chopily jako první.

Geneze (ženského) deníku v českých zemích

Do jaké míry odrážejí dochovaná svědectví hluboké přeměny, které 19. věk přinesl, tedy reflexi nepřehlédnutelných ekonomických a politických proměn? Víme, že raněnovověké deníky zachycují především nesporná fakta, málokdy pisatelův názor,⁶ a už vůbec ne jeho niterná hnutí. Tato charakteristika platí bezesbýtku pro první ženské a dívčí deníky, které napsaly obyvatelky (ať už původní, či do země přišedší) habsburské monarchie. Je více než pravděpodobné, že od konce 18. století si ve středoevropském prostředí vedly deník všechny urozené dívky od dvanácti–čtrnácti let, že to patřilo k jejich povinnostem. Večer před usnutím nastal čas pro úklid v duši – na písemné zachycení této „očistné“ procedury dbala zpravidla vychovatelka. Odtud zásahy do textu deníku, odtud relativně častý zvyk psát nejdřív koncept.⁷ Ne vždy se deníky z dob útlého mládí dochovaly, proto nevíme, zda nejstarší zápisky, o nichž jsme informováni a které patřily ženám ve zralém věku (v šedesátých až osmdesátých

letech 18. století si zapisovala své denní zážitky Johanna Harbuval-Chammaré a Anna Barbora Harbuval-Chammaré,⁸ pilně zapisující denní události rovněž ve věku dávno nemladém) jsou skutečně jejich prvními deníky.

Ke snaze zachytit ubíhající čas přispělo období „mezi časy“, přelom osmnáctého a devatenáctého století, doba bohatá na převratné události, doba válek, strádání a tragédií, ale také definitivní konec jedné epochy. Neklid a nejistota přivedly k psacímu stolku ženy strachující se o své blízké či odmítající válečnickou dominanci korsického *parvenu*. Války se staly příležitostí k prohloubení tradiční ženské filantropie,⁹ která se v druhé polovině století stane základem organizované ženské sociability. Zrychleného tepu dějin si byly vědomy i pisatelky deníků, žijící na samém konci námi sledovaného období, tedy v době před první světovou válkou.¹⁰

Obraz nepříliš okázalého života, smysl pro rodinu, intimita domova, radost z důvěrných návštěv přátel, to jsou rysy, které jsou typické pro deníky psané v období *biedermeieru*. V jeho počátcích stále převažují deníky šlechtičen,¹¹ ale v této době se rozšířily také v měšťanském prostředí, třebaže se jich dochovalo jen nepatrně. Nejstarší z měšťanských deníků, s nimiž jsem měla příležitost pracovat, pocházejí ze třicátých až čtyřicátých let 19. století.¹² Více jich máme z pozdější doby, kdy se vedle deníků – prostých výčtů běžných událostí – objevují zápisky, v nichž zachycená fakta slouží jako východisko úvah, základ k rozvíjení vlastních představ a imaginace.¹³ Postupně se stávají takřka samozřejmým průvodcem vzdělaného a přemýšlivého člověka, nabývají na důvěrnosti, hloubce. Jsou prvním krokem k modernímu osobnímu deníku pozdního devatenáctého a dvacátého století, deníku jako místa sebereflexe a sebeanalýzy, v nichž se někdy pod „tokem zápisků“ skrývá „vnitřní příběh“¹⁴.

Třebaže autorky všech deníků náležely k různým generacím (nejstarší se narodily ve dvacátých letech 18. století, nejmladší roku 1904), třebaže je odděloval společenský status a materiální podmínky, v nichž vyrůstaly, se lišily, jedno měly (kromě psaní deníku) společné: ač vychovány pro roli matky, manželky a hospodyně, všem se jim dostalo vzdělání překračujícího dobově pod-

miněnou sumu znalostí od ženy očekávanou a pro ženský úděl dostačující. Všechny pisatelky rády četly, ovládaly cizí jazyky, měly zpravidla rozsáhlé znalosti z literatury, historie, dějin umění, chodily do divadla (někdy ho samy hrály), poslouchaly a provozovaly aktivně hudbu, dokázaly samostatně myslet a své myšlenky formulovat. Právě tyto skutečnosti byly nezbytnou podmínkou k založení deníku.

Poznámky:

¹ Srov. např. Alice PRIMI: *Die Frauen-Zeitung et l'Almanach des Femmes, dernières tribunes des „femmes de 1848“*. Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine 52 (2005), 1, s. 129–146.

² Srov. Otto URBAN: *K některým aspektům životního stylu českého měšťanstva v polovině 19. století*. In: *Město v české kultuře 19. století*. Sborník symposia pořádaného Národní galerií v Praze ve spolupráci s Ústavem teorie a dějin umění ČSAV u příležitosti 2. ročníku Smetanova festivalu v Plzni ve dnech 4.–6. března 1982. Praha 1983, s. 35.

³ Tento fakt je markantní především v deníku Františky Honlové, srov. *Deníky Františky Honlové*, či Boženy Heritesové, LA PNP, Božena Heritesová, Osobní fond, rukopisy vlastní, *Denník pro Boženu Heritesovou, žákyni VI. třídy*, 1894.

⁴ Alena ŠIMŮNKOVÁ: *Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století*. ČČH 95 (1997), s. 59.

⁵ Martina PACHMANOVÁ (ed.): *Neviditelná žena. Antologie současného amerického myšlení o feminismu, dějinách a vizualitě*. Praha 2002, s. 15.

⁶ Petr MAŤA, P.: *Nejstarší české a moravské deníky*. (Kultura každodenního života v raném novověku a některé nové perspektivní prameny.) Folia Histoica Bohemica 18, Praha 1997, s. 107.

⁷ Srov. např. Deník Gabriely ze Schwarzenbergu, 1840–1841, který je uložen ve Státním oblastním archivu (dále SOA) Třeboň, v Rodovém archivu (dále RA) Schwarzenbergů-sekundogenitura, inv. č. 1115, II-I-a, kart. č. 185; edice Milena LENDEROVÁ, Jarmila PLŠKOVÁ (ed.): *Gabriela ze Schwarzenbergu: Krátká cesta životem a Evropou*. Praha 2006; dále např. deník o dvě generace starší Pavlína z Arenbergu, (1777) 1789–1798, uložený v SOA Třeboň, RA Schwarzenbergů, primogenitura, Fürstin Pauline, fasc. 539.

⁸ SOA Zámorsk, RA Chammaré, Deník Johanny Harbuval-Chammaré, 1769–1781; Deníky Barbory Harbuval-Chammaré, 1763–1771, neinvent., kart. č. 4.

⁹ SOA Zámorsk, RA Schliků, inv. č. 189, III, 43, Válečný deník Fr. Schlika z napoleonských válek, 1809–1815, originál a opis, s. 3r an., kart. č. 20. Označení v inventáři fondu je mylné, jedná se o deník Františkovy sestry Elisy (1790–1855).

¹⁰ Pro šestnáctiletou Zdenu Lenderovou, narozenou roku 1900, se úmrtí Františka Josefa I. stalo podnětem k rekapitulaci událostí, které za svůj krátký život zažila. V deníku píše, že se těší, jak o nich bude vyprávět dětem a vnoučatům. Srov. Soukromý archiv Jana Němce, Deníky Zdeny Kučerové-Lenderové, zápis z 22. 11. 1916.

¹¹ SOA Třeboň, RA Buquoyové, deník Terezie Buquoyové (1807–1869), provd. baronky Zessnerové, kart. č. 223, inv. č. 1077. Dochoval se i deník z její cesty do Vídně z roku 1838, *ibid.*, inv. č. 1082, kart. 224. Dále Deníky Gabriely Buquoyové (1809–1841), která zůstala svobodná, inv. č. 1082, sign. 260. 10, kart. 224, a Deníky Isabelly Buquoyové, provd. Trautmannsdorfové, z let 1825–1831, inv. č. 1092–1095, kart. č. 226, 227.

¹² Archiv Městského muzea Vysoké Mýto, Rodina Šemberova, Deník Františky Šemberové, roz. Ševčíkové, 1834–1851, kart. č. 11 (dodatky); Deník Antonie Reisové z let 1841–1844, srov. PODLIPSKÁ (ed.): *Z let probuzení. I*; LA PNP, Josef Jungmann, osobní fond, Rukopisy rodinné, Deníky Kateřiny Jungmannové z let 1841–1845.

¹³ Zápisky předznamenávající moderní osobní deník 19. a první poloviny 20. století, ať mužský či ženský, deník coby prostor sebereflexe a sebeanalýzy známe už z (před)revoluční Francie. V Anglii se objevují na přelomu 18. a 19. století, v německých zemích v prvních desetiletích 19. století. Srov. Philippe LEJEUNE (ed.): Lucile DESMOULINS: *Journal 1788–1793*. Paris 1995; Edward de SELINCOURT (ed.): *Journal of Dorothy Wordsworth*. London 1952; z německého prostředí uveďme za jiné deník Otilie von Goethe, roz. v. Pogwisch (1796–1872), od roku 1817 manželky Augusta v. Goetha, syna básníka, srov. Heinz BLUM (hgb.): *Otilie von GOETHE: Tagebücher und Briefe*. 1.–3., Wien 1962.

¹⁴ Jiří CIESLAR: *Hlas deníku*. Praha 2002.

Předpoklady psaní deníku a motivy jeho založení

„Spouštěcí mechanismus“

Dvě otázky nás napadnou při otevření deníku: jaké byly motivy jeho založení a předpoklady podmiňující jeho vedení? Odkud vzešel podnět k prvnímu zápisu? Některé z pisatelek ho uvedly, jindy je čitelný z kontextu, pokaždé ho však zjistit nelze. Často tápeme. Zůstal zcela zamlčen, nebo se první z řady deníků, v němž lze zdůvodnění předpokládat, ztratil; takových případů je celá řada. Základní pohnutka k založení deníku, ač vyjádřena různými slovy, má společného jmenovatele: snahu zachytit běh času, primárně kvůli sobě samé, sekundárně či alespoň podvědomě kvůli svým blízkým či budoucím generacím.

Aristokracie se cítila ohrožena ve svém až dosud výsostném postavení, vnímala soumrak své existence. Stále však hrála důležitou úlohu a toto své postavení, stejně jako obavy, hodlala zachytit v podobě srozumitelné potomkům.¹ V západní Evropě tak od konce 18. století přibývá pamětí, psaných urozenými ženami.² Pro české země 19. věku o urozených autorkách memoárů (zatím) nevíme; několik se jich ale pokusilo zachytit svědectví o nenávratném konci šlechtě příznivých dob aspoň v zápiscích či deníku. Samo odhodlání nestačilo, bylo třeba prvního impulsu k psaní, jakéhosi „spouštěcího mechanismu“, silného podnětu, většinou mimořádné události. Pod dojmem událostí spojených s francouzskou revolucí založily svůj deník tři urozené ženy. Vedle nejskromnějšího, sotva sedmdesátistránkového deníku Elisy Schlikové³ zůstalo patnáct svazků deníkových zápisků o zhruba 2 500 stranách po Marii Sidonii Chotkové,⁴ jednadvacet po Marii Františce Khevenhüllerové. Ta svůj důvod k založení deníku přímo nezmínila,⁵ byla jím však jednoznačně francouzská okupace

Vídně. Chotková přiznala, že „psaní plánovala dlouho, ale dříve se k němu nedostala“⁶. Pak ale psala velmi pilně a měla o čem: stránky plnily záznamy o hudebních a divadelních představeních, včetně amatérských, o společenském dění, smrti i korunovací dvou císařů, především ale o tom, co hraběncin svět ohrožovalo: o francouzské revoluci, událostech v rakouském Nizozemí, popravě francouzského krále i královny. Není divu, že deník, zahrnující léta (1789) 1790–1818 vyznívá v poměrně pesimistickém tónu – většina bilancujících ročních záznamů končí výčtem zemřelých přátel a známých.⁷

Pokud se týče měšťanského prostředí, pro období francouzské revoluce a následujících válek prameny nemáme; pouze jeden deník se vztahuje k revoluci roku 1848, jež přivedla mladou brněnskou dívku k obnovení kdysi odložených deníkových zápisků.⁸ Nicméně odraz revoluce ještě po určitý čas v denících dozníval.⁹

„Spouštěcím mechanismem“ se nemusela stát událost širšího společenského dosahu, ale i změna, mající význam v sociálním prostředí pisatelky, v její rodině či pouze v jejím soukromém životě. K psaní inspirovala první či nová láska (sympatie, které vzbudil auskultant brněnského magistrátu Vojtěch Alois Šembera docházející na stravu do rodiny úředníka Bedřicha Ševčíka a Terenzie, rozené šlechtičny Heislerové, přivedly k psaní deníku devatenáctiletou Františku),¹⁰ plánovaná nebo zahájená cesta, Nový rok¹¹ nabízející příležitost k zpytování svědomí, k bohuľibému rozhodnutí, k přijetí ušlechtilého předsevzetí.¹² Bouřlivé novoroční oslavy, s následky, jež hrozily pokazit vše ušlechtilé už v samém zárodku, byly ještě poměrně vzácné.¹³ Ostatně podnět k založení osobních zápisků nemusel být pokaždě libý – pár řádků pomohlo pisatelce, aby se vyrovnala s nepříjemnou výtkou učitele.¹⁴

Mezi jasně postizitelné „spouštěcí mechanismy“ náleží ve všech denících především přechodové rituály související s životními cykly: narozeniny, biřmování, zasnuby, sňatek, narození dítěte.¹⁵ Pokud žádná z uvedených událostí nedala deníku vzniknout, pak se v jednotlivých zápiscích alespoň objevila. Mladé dívky přivedla k psacímu stolku oslava vlastních narozenin,¹⁶ biřmování¹⁷ a první přijímání.¹⁸ Rovněž emoce – záporné, jako byla hádka s rodiči,¹⁹ i kladné, působící radost, motivovaly k založení deníku.

Milostný cit, nečinící rozdílu v sociálním postavení (urozené dívky nespěchovaly ovšem pokaždé tuto skutečnost deníku),²⁰ se zmocňoval autorek v různém věku – občasné (ba opakující se) milostné vzplanutí přiznávají adolescentky,²¹ dívky dovršující průměrný sňateční věk,²² na milostná trápení si stěžovaly i „čekanky“,²³ na své lásky nostalgicky vzpomínaly padesátnice.²⁴ Zamilování vedlo občas k obnovení před časem přerušených deníkových zápisků.²⁵ Většina deníků ze zkoumaného souboru vznikla ve chvíli, kdy pisatelka pocítila potřebu pojmenovat své duševní rozpoložení, což nemuselo být v mladém věku, jak potvrzuje deník Boženy Vikové-Kunětické.²⁶

Některé z deníků vznikly jako deníky cestovní: rozhodnutí psát deník v nich bývá *explicite* vyjádřeno.²⁷ Cesta byla nepochybně motivem nad jiné silným – je pravděpodobné, že přivedla k psaní i ženy, které si osobní deník nevedly.²⁸ Prvními autorkami cestovních deníků, někdy (nikoli pokaždé) psaných telegrafickým stylem, v nichž se zpravidla zápisy zkracují v nepřímé úměře k překonaným milím, byly opět šlechtičny. Muži se vydávali na cestu s diplomatickým posláním, do Vídně je volaly politické povinnosti. Manželky a dcery je provázely (díky rodinné cestě do Belgie a Francie, podniknuté roku 1806, vznikl nejstarší dětský deník, který se v našem souboru nachází);²⁹ nebylo výjimkou, že cestovaly i bez svých partnerů, jindy se hlava rodiny účastnila jen části cesty. Na delší putování se šlechta zpravidla vydávala koncem léta nebo začátkem podzimu; pokud byly destinací jižní kraje, pak v zimě. Jen ojediněle se po Evropě cestovalo v létě, kdy hrozila „nesnesitelná vedra“³⁰. „Cestovní ruch“ narůstal po celé 19. století a mezi cestovatelkami přibývalo žen neurozených. Proto nepřekvapí, že cestovní žánr je mezi dochovanými deníky zastoupen poměrně často, a to mezi všemi věkovými skupinami autorek: z celkového počtu 74 deníků je jich 24 buď cestovních, nebo se jedná o kombinaci cestovního a osobního deníku. Aristokratky zůstavily osm čistě cestovních a čtyři žánrově smíšené, neurozené ženy šest ryze cestovních a šest smíšených deníků.

K motivům, které vedly k založení deníků, případně ovlivnily jeho tvorbu, přidejme ještě jeden: deník, k jehož vzniku přispěla snaha napodobit nějaký vzor.³¹ Mohl jím být deník starší sestry,³²

snad i vydaný deník Marie Baškircevoyé, předčasně zemřelé ruské malířky. Jeho dva svazky, které na stránkách svého deníku připomíná Růžena Svobodová,³³ vyšly tři roky po malířčině smrti, roku 1887 v Paříži.³⁴ Český překlad od Marie Gebauerové byl k dispozici od roku 1907.³⁵

Vedle „spouštěcího mechanismu“ předpokládalo psaní deníku splnění pěti podmínek. Tři z nich (vzdělání, vnitřní potřeba písemného záznamu reflexe, fyzický a sociální prostor) můžeme označit za nezbytné, dvě (dostatek podnětů a všeobecný rozhled) za sekundární: v malém počtu deníku absentují; jednovětě záznamy, holé věty a krátká životnost se zdají být dokladem, že tu a tam byl deník založen jen z chvilkového rozmaru.³⁶ Poznamenajme ještě, že pouze splnění první a třetí z podmínek bylo nezbytné v případě, kdy psaní deníku bylo pro dítě či adolescenta povinností.

Vzdělání

Předpokladem vzdělání je gramotnost, základní podmínka písemného projevu, ta byla samozřejmostí u všech pisatelek. Celková úroveň vzdělanosti, obecný kulturní a společenský rozhled kvalitu deníkových záznamů výrazně ovlivnil. Nelze ani v nejmenším pochybovat o tom, že se ženská gramotnost v průběhu *dlouhého* 19. století zvyšovala, vzdělání se zkvalitňovalo. Třebaže představy o vzdělanosti, a vzdělanosti žen zvláště, se během sledované epochy měnily, považujeme za první důležitý mezník, přiznávající ženám právo na vzdělání, vydání tereziánského *Všeobecného školního řádu* 6. prosince roku 1774, vystavující vzdělávací povinnosti děti obojího pohlaví ve věku šesti až dvanácti let. Od dob *Schulpatentu* tak platila pro dívky i chlapce stejná pravidla: návštěva veřejné školy, soukromé školy s právem veřejnosti nebo prokazatelná forma vzdělání domácího. Přesto základní dívčí vzdělání relativně dlouho pokulhávalo za chlapeckým – co do objemu, organizačních forem i všeobecného konsensu. Na školní docházku dívek naléhala úřední místa mírněji, než na chlapec-kou. Statistiky jsou výmluvné: deset let po uvedení reformy v život,

roku 1786, bylo v Čechách přes 2 200 škol triviálních (farních nebo filiálních), hlavních a normálních, poskytujících základy vzdělání. Z 239 000 školou povinných dětí jich do škol skutečně docházelo 142 000, což představovalo necelých 60 procent. Do konce století se školní docházka o 10 procent zvýšila. V celkovém počtu škol však figurovalo jen 36 dívčích (do roku 1808 vzrostl uvedený počet o jednu) majících necelé 3 000 žákyň.³⁷ Relativně nízký počet dívčích škol nijak význam zákona nesnižuje – veřejné dívčí školy byly po vydání příslušných vzdělávacích patentů vzácné všude v Evropě. Přesto se určitý stupeň vzdělání – nikoli hlubokého, nikoli odborného, ale nabytí znalostí a dovedností přesně v tom rozsahu, který by umožnil kvalitnější provedení činností, jež se v éře vytváření intimního prostoru domova stávají podstatou feminity – už v průběhu první poloviny století stává samozřejmostí ve středních a zčásti i v dolních středních vrstvách.

Nabízelo se několik možností, jak toto vzdělání získat. První zůstávalo staletími prověřené domácí vzdělávání. Děti (a dívky především) ze středních a vyšších vrstev prakticky do veřejných škol nechodily, rodiče nadále využívali možnosti domácího vyučování. Skepse současníků i dějepisců vzdělanosti vůči domácímu učení je jistě leckdy namístě, stejně tak mohl být tento typ vzdělání kvalitní. Úroveň závisela jak na požadavcích a finančních možnostech rodičů, tak na výběru domácích učitelů (učitelek), jemuž byla – především v šlechtickém prostředí – věnována náležitá péče. Zvučná jména českých intelektuálů konce 18. a celého 19. století nacházíme mezi domácími učiteli šlechtického, později i měšťanského dorostu, nikoli pouze mužského. Nahlédneme-li (na základě zatím nepříliš rozsáhlého výzkumu) do učebních plánů šlechtických dívek první poloviny 19. století, neunikne nám změna postojů ve prospěch komplexnějšího ženského vzdělání. Cizí jazyky,³⁸ dějiny, včetně dějin umění, zeměpis, základy matematiky a přírodních věd, literatura – to vše se objevuje v rozvrzích hodin. K samozřejmým a tradičním dovednostem patřilo umění napsat dopis, tančit, hrát na hudební nástroj (případně zpívat), kreslit a malovat. Na rozsahu a kvalitě nabyla už v průběhu první poloviny století také výchova dcer pražských úředníků, advokátů, lékařů a intelektuálů; což samozřejmě ne-

platilo všeobecně – připomeňme v této souvislosti známý povzdech Karoliny Světlé.³⁹ Výchova středních vrstev kopirovala šlechtickou: cizí jazyky, především francouzština⁴⁰ (němčina byla v bilingvním prostředí českých měst samozřejmostí) reálie, dějiny umění, kreslení, hudba, aktivní hra na hudební nástroj či zpěv, to byly „trvalky“ soukromého dívčího vzdělávání po celé sledované období. Široká škála předmětů, vyučovaná osobami bez pedagogického vzdělání, většinou nárazově a nesystematicky, mohla vést k určité povrchnosti, které si byly vědomy samy takto vychované ženy.⁴¹

Klášterní škola, navazující na výchovu v rodině, zůstala součástí privilegované dívčí výchovy až na práh dvacátého století a představovala jakýsi *druhý stupeň* ve výchově dívek. Většinou přijímala žákyně ve věku deseti až čtrnácti let, pobyt zde trval od několika měsíců po několik let. V rakouských dědičných zemích přijímaly klášterní školy ženských řádů především mladé aristokratky,⁴² dívek ze středních vrstev zde bylo méně; české liberální prostředí tento typ dívčího vzdělání odmítalo.⁴³ Přesto nebylo vzdělání v klášterní škole ani zde výjimkou, v posledních desetiletích století se jeho sociální dopad dokonce rozšířil. Mezi pisatelkami deníků najdeme několik frekventantek takovýchto škol. Zdeňka Šemberová navštěvovala v polovině padesátých let blíže neurčenou klášterní školu ve Vídni,⁴⁴ Růžena Svobodová školu kláštera Sacré Coeur na Smíchově. Františku Honlovou z České Třebové dali někdy před rokem 1875 rodiče na dvě léta do soukromé německé vyšší dívčí školy v Moravské Třebové,⁴⁵ do ústavu, který roku 1840 založily sestry třetího řádu sv. Františka. Ke škole patřil penzionát; učily se zde dívky z okolních českých krajů literním předmětům, ručním pracím a především se zdokonalovaly v němčině, která byla považována za nezbytný distinktivní znak „vyšší“ sociální příčky. Budoucí spisovatelku Marii Majerovou poslal ve čtrnácti letech, poté, když vychodila tři třídy měšťanky, socialisticky smýšlející otčím do ústavu notredamek v Horažďovicích,⁴⁶ Jarmila Horáková trávila válečná školní léta v klášterní škole Sester křesťanské lásky ve Veltrusech.⁴⁷

Další možnost „navazujícího“ vzdělání, přístupnou jen dívkám ze zámožnějších rodin, představoval soukromý vzdělávací ústav

v zahraničí, v Německu, Švýcarsku či Francii. V oblibě byl od posledních desetiletí 19. století až do let první republiky.⁴⁸ Učební plány obsahovaly kromě literárních předmětů výuku ženských ručních prací. Za nesporný přínos považujeme zdokonalení v cizím jazyku a důkladné poznání regionu; zřizovatel ústavu pro ně pořádal pravidelné nedělní výlety do blízkého i vzdálenějšího okolí.⁴⁹ Poté, co absolvovaly pražskou vyšší dívčí školu, poslal F. L. Rieger do ciziny obě své dcery: Marii roku 1869 do ústavu ve Frankfurtu nad Mohanem⁵⁰ a Libuši do Švýcarska, od října 1875 do dubna 1876 do pensionátu v St. Gallen a od března do července 1877 v Morges.⁵¹ Z korespondence i deníku je zřejmé, do jaké míry si introvertní Libuše, citově fixovaná na matku a dědečka Palackého, užitečnost pobytu v cizině uvědomovala, nicméně jak v cizím prostředí, odlišném nábožensky i jazykově, strádala.⁵² Třebaže během několika měsíců duševně vyspěla (nebo rezignovala?) a s pobytem se smířila,⁵³ jistě nebyla jedinou z dívek, která nesla odloučení od rodiny velmi těžce.

U středních a dolních středních vrstev na domácí vyučování (vzácněji na triviální⁵⁴ školu) navázal nejčastěji některý soukromý laický vzdělávací ústav – od doby předbřeznové jich bylo v Praze několik. Na konci padesátých let se zde nacházelo na čtyřicet soukromých ústavů, z toho 21 *francouzských*,⁵⁵ vedených většinou rodilým mluvčím (případně rodilou mluvčí) z Francie, Belgie či Švýcarska. Existovaly i mimopražské soukromé dívčí ústavy, bylo jich však málo a neposkytovaly vzdělání alespoň formálně ucelené jako školy v hlavním městě země. Proto venkovské rodiny, kterým na vzdělání dcery záleželo, využívaly ústavů v Praze. Udržely se do školských reforem z přelomu šedesátých a sedmdesátých let minulého století, zůstávaly však stranou pozornosti školských úřadů. Ty řádně dozíraly jen na školy veřejné:⁵⁶ na normální dívčí školu v Karmelitské ulici, na farní školu u Panny Marie Vítězné na Újezdě, na farní školy u Panny Marie Sněžné, u svatého Petra na Petřském náměstí a u svatého Jakuba. Právo veřejnosti měly i školy vedené školskými sestrami.⁵⁷

Za dovršení vzdělání a jakousi „maturitu“ mladé aristokratky či zámožné dívky z buržoazních kruhů byla považována zahraniční cesta – trvala od několika dnů po několik měsíců. Dívka,

většinou v doprovodu matky a vychovatelky, eventuálně některého z bratrů a jeho preceptora, si během cesty ověřila schopnost komunikovat v cizím jazyce, své znalosti z historie, zeměpisu, dějin umění. Že tyto znalosti bývaly rozsáhlé, dokládají dochované (cestovní) deníky.⁵⁸ Součástí poznávací cesty byla rovněž návštěva hospodářských podniků.⁵⁹ Ještě před ukončením dívčina vzdělání se mohla naskytnout příležitost doprovázet rodiče – otce na pracovní či matku na cestě za zdravím. V takovém případě se mladá cestovatelka věnovala při každé jen trochu vhodné příležitosti studiu či hře na klavír, případně studiu společenského tance.⁶⁰ Zájmové a poznávací cestování lákalo rovněž ženy, u kterých bylo vzdělání a výchova dávno ukončeny. I ony poskytlly bohatý materiál k deníkovým zápiskům.⁶¹

V rodinách méně zámožných či dokonce chudých měla podobná zkušenost docela jinou formu: Marii Majerovou poslali rodiče v poměrně útlém věku do služby ke vzdáleným příbuzným do Budapešti. K velmi rozšířeným „handlům“ se bohužel žádný z deníků nevztahuje.⁶²

Snahy o komplexnější dívčí vzdělání jsou v jazykově českém prostředí spojeny s druhou etapou národní emancipace, kdy si jungmannovská generace českých buditelů uvědomila možnosti ženského podílu na národně obrozeneckém programu. Kolem poloviny 19. století se tak objevily tři ryze české dívčí ústavy,⁶³ nabízející základní i vyšší vzdělání – na jejich významu nic nemění skutečnost, že trvaly jen velmi krátce. Jejich učitelky, provdané (Zapová, Amerlingová) či obklopené ctiteli (Rajská), složily nezbytnou zkoušku na normální škole v Praze. Svou profesi vnímaly jako službu národu, vedeny snahou „více ženštin pro vzdělání duševní získati.“⁶⁴ Klementina Kalašová a Thyrsa Lanhausová navštěvovaly český dívčí ústav Svatavy Amerlingové – deník si první z nich začala psát až v dospělosti, druhá sice v útlém mládí, ale psala jen o prázdninách.⁶⁵ Určitou životaschopnost prokázaly dívčí školy manželů Svobodových⁶⁶ v Dominikánské ulici či manželů Františka a Anny Tesařových, nacházející se na Senovážném náměstí v domě U zlaté váhy. Počátky roku 1862 byly velmi skrovné, ústav měl při otevření 36 žákyň, ale zájem o něj rostl. Vzdělávací ústav, který potvrdil stoupající společenské

nároky na ženské vzdělání, představovaly městské vyšší dívčí školy, z nichž nejstarší vznikla roku 1860 v Písku. Následovala vyšší dívčí škola v Praze,⁶⁷ projektovaná původně jako trojtřídní, jejíž první třída byla otevřena 4. října 1863. Zájem o ni předčil všechna očekávání – od roku 1870 byla čtyřtřídní a od roku 1887 šestitřídní. Kolik žákyň vyšší dívčí školy si psalo deník, nevíme, některé se však přece jen dochovaly: deník Zdenky Braunerové (spolu se sestrou Annou sem přešla ze školy manželů Svobodových), obou Riegrových dcer (Marie se o škole zmiňuje sporadicky, Libušin deník se zrodil až po jejím ukončení), Růženy Čáповé, sester Veselých, z nichž Božena⁶⁸ se provdá za bratra Jaroslava Vrchlického, a Marie⁶⁹ se stane manželkou Josefa Václava Sládka, dcery Jana Křtitela Lambla Marie (její sestra Henrietta, *Harry*, rovněž absolventka této školy, zde v září 1881 nastoupila jako učitelka).⁷⁰ Během několika dalších let vznikly vyšší dívčí školy v dalších městech: roku 1866 Vesna v Brně, pak následovaly školy v Hradci Králové, Českých Budějovicích, Plzni, Táboře, Praze-Karlíně, Chrudimi.

Dívčí škola nedávala absolventce žádnou kvalifikaci. Stačila, pokud výše věna zaručovala její provdatelnost. Děvčata s *pouhým* nadáním, ale bez věna, měla naději se uživit jako soukromé učitelky, společnice,⁷¹ případně mohla usilovat o získání skutečné kvalifikace. Možností nebylo mnoho – roku 1865 otevřená Průmyslová škola dívčí, od roku 1871 dívčí obchodní a průmyslová škola a kursy pro vychovatelky a ošetrovatelky, vše provozované Ženským výrobním spolkem českým. Městská dívčí průmyslová škola vznikla v Praze roku 1884 *k žádosti vlasteneckých a lidumilných dam*, dívky se zde učily šít oděvy a prádlo.⁷² Roku 1886 se objevila dívčí pokračovací škola při brněnské Vesně, později se přidaly *hospodyňské* školy v Chrudimi, Lounech, Německém Brodě, Stěžerách u Hradce Králové. Všechny uvedené instituce měly umožnit ženám, které zůstaly neprovdané, ekonomickou nezávislost; těm, které ovdověly, měly pomoci zaopatřit rodinu.

Na přelomu 60. a 70. let zněl už požadavek rovného přístupu žen k vzdělání hodně nahlas. Jistě není náhodou, že jednou z prvních profesí, již se ženy věnovaly, byla profese soukromé

učitelky. Teoreticky mohly adeptky učitelství navštěvovat některý z pedagogických kursů pro učitelky, jejichž vznik iniciovala vláda již roku 1849 (měly být dvouleté a přijímat *chovanky* minimálně šestnáctileté). Zájem o ně byl však minimální: povolání soukromé učitelky stále ještě nevyžadovalo žádnou úředně potvrzenou kvalifikaci. Teprve říšský zákon ze 14. května 1869, platící od školního roku 1870/71, umožnil jak vznik veřejného dívčího učitelského ústavu končícího maturitou, tak příchod literních učitelek do veřejných laických škol, včetně škol koedukovaných nebo do nižších tříd škol chlapeckých. Z ústavu, jak dokládá několik deníků, jejichž autorkami byly absolventky pražského pedagogia, vycházely ženy na tehdejší dobu mimořádně vzdělané,⁷³ většinou s hezkým vztahem ke svěřeným dětem, nadšeně přistupující ke své práci. Dívčí pedagogium jim dávalo úplnou kvalifikaci. Volání po vzdělání vysokoškolském odtud zatím nehrozilo. Studovaly zde dcery nepříliš majetných intelektuálů, středoškolských a vysokoškolských učitelů, státních úředníků – prostě dcery z rodin, kde nebylo na věno a kde schopnosti dívky zaručovaly možnost samostatné existence.⁷⁴ K veřejnému ženskému učitelskému ústavu se brzy přidaly i ústavy zřizované některými kongregacemi. K nim ještě před první světovou válkou přibýly dva dívčí ústavy (český a německý) v Českých Budějovicích, městské ústavy v Plzni a Litomyšli a ústav v Kladně. Další možností byla *dámská škola*, která vznikla v Praze roku 1885 jako součást Uměleckoprůmyslové školy. Studentky se zabývaly dekorativním uměním; nižší stupeň školy trval dva, vyšší dva až tři roky.⁷⁵ Dívkám byla otevřena rovněž pražská konzervatoř.

K rozhodným odpůrcům ženského vzdělání patřila většina tehdejších českých politiků – myšlenka založit dívčí gymnázium jim byla doslova protivná. Z iniciativy Elišky Krásnohorské vznikl roku 1890 Spolek pro ženské studium Minerva. Žádost o povolení Minervy předal říšské radě nakonec 11. března 1890 poslanec Karel Adámek. Byla schválena, soukromé dívčí gymnázium Minerva, vydržované stejnojmenným spolkem, se stalo nejstarším dívčím gymnáziem v Rakousku-Uhersku. Ve školním roce 1890/91 se zapsalo 52 dívek, z toho 30 z úřednických rodin. Ústav neměl právo maturity, studentky ji skládaly na státním

chlapeckém gymnáziu. Z prvních třinácti absolventek Minervy se jedenáct odhodlalo zápasit o další vzdělání. Od 1907 mohly dívky maturovat na *svém* ústavu, Minerva se však dlouho potýkala s finančními problémy, veřejnou se stala až od školního roku 1915/16.

Před první světovou válkou přestalo veřejné mínění vzdělanost žen zpochybňovat: rozdíl v gramotnosti mužů a žen činil v českých zemích roku 1880 pouhých 8,43 % (88,00 % gramotných mužů a 79,57 % gramotných žen), v roce 1910 už jen 1,97 % (97,71 % gramotných mužů a 95,74 % gramotných žen).⁷⁶ Roku 1910 žilo v Čechách 355 317 školou povinných chlapců a 351 844 dívek, tedy 707 161 dětí. Z tohoto počtu 67 986 navštěvovalo školy měšťanské, ostatní pak školy obecné. Docházka byla téměř stoprocentní.⁷⁷ Dívkám bylo otevřeno nejen vzdělání středoškolské (k uvedeným typům škol přibyla ještě od roku 1901 šestitřídňová dívčí lycea), několik jich dokonce usedlo v univerzitních posluchárnách, v poslední ryze maskulinní pevnosti vzdělávacího systému.⁷⁸ Ženské středoškolské a vysokoškolské vzdělání však ještě dlouho považovala drtivá většina veřejnosti za nemístný a zbytečný přepych.

Ženská vzdělanost, nikoli kvalifikace, byla v probudilém buržoazním prostředí chápána jako hodnota, prostředek vzestupu, ovšem nikoli primárně osobního, ale vzestupu národa. Středostavovský vlastenecký ideál dívky či ženy 19. století měl poměrně jasné kontury.⁷⁹ K němu mířily veškeré výchovné snahy: pověstných *pět pé* a k tomu přiměřené vzdělání v češtině, národní uvědomění, skromnost, ale i schopnost reprezentovat svého budoucího manžela. Všemu potřebnému se měla dívka naučit před svatbou. Vzdělání se postupně stávalo hodnotou také v dělnickém prostředí,⁸⁰ respektive v socialistickém hnutí.⁸¹

Četba

Podle německé badatelky Esther Baurové ovlivňuje četba výrazněji dikci ženských než mužských deníků: vliv momentálně „čteného“ na tvorbu textu je u žen bezprostřední, odráží se ve vytvá-

ření vlastního „já“. ⁸² Třebaže si netroufáme tvrdit, že existuje paralela mezi četbou krásné (vzácné i odborné) literatury a založením osobního deníku, zdá se, že neodmyslitelným znakem většiny zkoumaných textů, cestovních, osobních i jejich kombinací, jsou zmínky o čtenářských zájmech, a to bez ohledu na sociální postavení jejich autorky. Rozdíl v přístupu k četbě ovšem existoval: šlechtická knihovna, zpravidla kosmopolitní, bývala ženám otevřená, třebaže mládeži s jistým omezením. ⁸³ „Seriózní“ literatuře se dávala přednost před oddechovou – jen výjimečné události povolovaly malé vybočení. ⁸⁴ Neurozené prostředí naproti tomu ženské čtenářské náruživosti zpočátku příliš nepřálo: četba byla považována za zahálku. Teprve čtyřicátá léta, kdy se národní hnutí rozšířilo mezi ženskou polovinou národa, přiznala užitečnost četby i „druhému“ pohlaví, což ale neplatí absolutně. ⁸⁵

Vzdělané ženy 19. století těžily při četbě ze svého bilingvismu, zcela samozřejmě znalosti němčiny, běžné znalosti francouzštiny, ⁸⁶ vzácněji z ovládnutí dalších jazyků. ⁸⁷ Literatura evropského romantismu působila na city pisatelek deníků po celé *dlouhé* 19. století, v oblibě byla „feministická“ literatura z pera George Sandové, ⁸⁸ tvorba Alexandra Dumase syna ⁸⁹ či Gustava Flauberta. ⁹⁰ Žánrová pestrost četby doložená na stránkách deníků udiví – od představitelů německé filosofie a klasické literatury až po *pokleslý* žánr. ⁹¹ Znalost cizího jazyka otvírala v jazykově českém neurozeném prostředí cestu ke světu literatury ještě předtím, než se české knihy (a české překlady) staly samozřejmostí. Ve vzdělaném vlasteneckém prostředí nebyla četba hodnotné německé literatury odsuzována, naopak se setkáme s kritickým postojem vůči nekvalitní české produkci. ⁹² Ovládnutí němčiny znamenalo například přístup k „verneovkám“: romány Julese Vernea, oslovující jak chlapecký, tak dívčí svět, se před Vilímkovým vydavatelským počinem četly možná v originále, určitě pak v německém překladu. ⁹³ Do sebe ponořená a poněkud výstřední Thyrsa Lanhausová, už od dětství projevující hluboký zájem o divadlo, deklamující při svitu hvězd, hltala anglickou literaturu, byla doslova posedlá Shakespearem, jehož verše, navzdory existujícím českým překladům, jsou v deníku zachyceny v jazyce originálu. I opusy Goethovy si zaznamenávala v němčině... ⁹⁴ Překvapivě

působí zmínka o *Knize džunglí* Rudyarda Kiplinga v deníku padesátileté ředitelky mateřské školy⁹⁵

Přesto k povinnostem české vlastenky náležela především četba původní české literatury, případně děl dalších slovanských autorů. Celá druhá polovina století ve vlasteneckém prostředí proběhla ve znamení četby děl soudobého domácího písemnictví, deklamace českých veršů, čtení spisovatelů slovanských, polských a ruských,⁹⁶ třebaže obliba německých klasiků⁹⁷ a filozofů⁹⁸ je setrvalá. Kontakt s českou literaturou je pokaždé hoden zaznamenání, pozitivní znaménko dostává nikoli pro kvalitu samou, ale protože je česká.⁹⁹ Knihy jsou vítaným dárkem,¹⁰⁰ stránky deníku plní opisy českých básní,¹⁰¹ pisatelky naslouchají předčítání, těší se na prázdniny přinášející dostatek času k četbě.¹⁰² Ženy narozené kolem poloviny století hltají díla českých autorek, Němcové či Světlé, jsou odběratelkami edičních řad české literatury,¹⁰³ sledují české časopisy, z úspor si kupují sešitové vydání Sedláčkových *Zámků, hradů a tvrzí českých*.¹⁰⁴ Někdy nezbývá, než se spokojit s pouhou zmínkou o čteném díle, s nepřesným názvem, chybějícím jménem autora. Ani u pilných čtenářek není hodnocení přečteného běžné, přesto se s ním tu a tam setkáme.¹⁰⁵ Čtenářské nenasytnosti Sofie Podlipské¹⁰⁶ deník, jakkoli plný záznamů o četbě, divadle, hudbě, koncertech a operách, nestačil; proto si na výpisky z četby založila zvláštní sešit nadepsaný *Myšlenky, s kterými souhlasím, aneb které se mne zvláště tknuly*. V její pozůstalosti se údajně nacházelo dvanáct sešitků takových výpisků, označených datem četby. Převládali v nich německy píšící autoři – Bolzano, Goethe, Kant, Schelling, Herder.¹⁰⁷ Vliv četby na tvorbu vlastního deníkového textu má však i druhou, méně pozitivní stránku: záznamy cizích myšlenek, sentencí, opisy pasáží z prózy či básní mohou dočasně (někdy i nadobro) potlačit záznam vlastních subjektivních prožitků.

Více méně rozsáhlý soubor znalosti či četba samy o sobě k založení a psaní osobního či cestovního deníku nestačily. Pisatelka musela mít k psaní chuť, cítit potřebu zaznamenat prožité, dát subjektivně vybraným událostem trvalou podobu. Psaní ji nesmělo namáhat, ani fyzicky, ani psychicky. Možná proto se

deníky nevyskytovaly v prostředí dolních vrstev, kde se zcela výjimečně dostávaly ženy za základní mantinely gramotnosti. Chyběly zde peníze na knihy i další podmínky, které vedení deníku vyžaduje.

Prostor

Patří mezi ně prostor ve smyslu fyzikálním i sociálním. Pod pojmem fyzikálního prostoru rozumějme alespoň náznak onoho „vlastního pokoje“ Virginie Wolfové,¹⁰⁸ tedy onu minimální dávku soukromí, místo, kde lze psát. Vlastní pokoj, pracovnu, kabinet měly dospělé šlechtičny; a pokud běžně užívaný název *Kinderzimmer* označoval obecně pokoj pro děti, vlastní pokoj byl samozřejmostí pro dospívajícího. Sledovaná epocha, v níž dochází k reorganizaci sociálního prostoru, přispěla pojmem „soukromí“ ke zrodu specifického řádu domácího života¹⁰⁹ a umožnila proniknutí intimity do celkové koncepce podoby bytu také u středních vrstev. Vedle manželských ložnic¹¹⁰ přibývá dětských pokojů vybavených účelovým nábytkem respektujících pohlaví dítěte. V zámožnějších rodinách měly dospívající dívky k dispozici svůj vlastní pokoj; plnil zásadu, „aby dosti záhy hoši od dívek byli odděleni, zejména po dobu spánku a nedbalek.“¹¹¹ U dcer „první společnosti“ byl vlastní pokoj samozřejmostí dokonce i na cestách.¹¹² O jeho zařízení a vybavení ve svém deníku nadšeně píše Marie Anna, nejstarší dcera Karla III. ze Schwarzenbergu.¹¹³ Spolu s *psacím stolem* v dámském provedení, který od posledních desetiletí století nabízely nábytkářské firmy,¹¹⁴ představoval i ve středních vrstvách vcelku dostupný luxus. Psát však bylo možno kdekoli v klidném koutku, v soukromí v zahradě či zahradním altánu, v klidném prostředí umožňujícím soustředění. Kousek soukromí, který se člověku počínajícího 21. století jeví jako naprostá samozřejmost, však dlouho samozřejmostí nebyl, alespoň ne v každém sociálním prostředí. Především v dolních středních vrstvách bylo soukromí v našem slova smyslu neznámým pojmem.¹¹⁵

Je zřejmé, do jaké míry podmiňoval tento „sociální“ prostor psaní deníku. Byl vytvářen souhrnem okolností, především exis-

tenci volného času a konsensem okolí – rodičů, manžela, prostě toho, kdo za ženskou bytost odpovídal. Připomeňme v této souvislosti, že 19. století je dobou proměn vnímání času. Ovládnutí fyzikálního času a jeho lineární pojetí se díky školnímu vzdělání stává samozřejmostí u všech sociálních vrstev. Díky organizaci práce, oddělením soukromého a veřejného prostoru se vytváří a ozřejmuje kategorie volného času, který nepatří práci ani Bohu, a jehož předpokladem byla ještě nedávno ekonomicky zajištěná existence nevyžadující pravidelnou fyzickou či duševní práci. Je to čas strávený podle vlastního vkusu, nepatřící společenským povinnostem, reprezentaci, ba ani obligátní návštěvě divadelního představení či hudební produkce. Je možné ho věnovat klidnému rozptýlení, četbě, vycházce, střídání rozličných pisatelce příjemných činností, případně, na samém konci zkoumaného období, sportu. Měšťanské vrstvy se volného času „zmocňovaly“ po celé 19. století, dolní vrstvy se na tomto „přepychu“ začaly jen nesměle podílet. Zdá se, že právě volný čas byl časem deníku; psaní dopisů, zpravidla dopoledne, před *dîner*,¹¹⁶ zůstává (příjemným) zaměstnáním.

Zatímco u šlechtičen (nejvolněji nakládaly se svým časem vdovy, neprovdané, případně rozvedené ženy)¹¹⁷ byla tato činnost považována za vhodnou a dostatečně užitečnou, v prostředí středních vrstev tomu tak pokaždé nebylo. Třebaže zde ženy osobně neprováděly ty nejtěžší fyzické práce, vedení domácnosti pohlcovalo většinu jejich času. *Mladá hospodyňka* Magdaleny Dobromily Rettigové a podobná dílka, jež vyšla později, dokládají celou škálu aktivit, za které žena odpovídala a jejichž základy musela ovládnout už v mladém věku.¹¹⁸ K neustálé činnosti byly vedeny dívky od útlého mládí. Přičtíme k tomu skutečnost, že objem času pro čtení a psaní spoluurčovala roční či denní doba a způsob osvětlení interiéru. Stručně řečeno, teprve rozšíření elektrické energie do domácností umožnilo definitivně setřít hranici mezi dnem a nocí, číst – a psát – jak ještě dlouho po setmění, tak na podzim a v zimě, kdy počasí znemožnilo dlouhé vycházky, pobyt i práci na zahradě.

Psaní deníku ztěžovala nejen tma a chlad, ale i bližní pisatelky: stěžuje-li si Johanka Rottová, že na ni při psaní deníku „pořád

někdo [...] mluví“,¹¹⁹ nemusí jít ještě o odmítavý postoj okolí. Ten je však nesporný v případě sedmnáctileté Františky Honlové, jež vedla svou „knihu papíru“ tajně, proti vůli matky a navzdory jejím občasným represím.¹²⁰ Anna Lamblová, později Cardová, usedala k psacímu stolku teprve, když matka usnula.¹²¹ Psaní deníku neprospíval rovněž pobyt v kolektivu, v pensionátu.¹²² Dokonce dospělé ženy psaly občas deníky tajně,¹²³ za zády svých partnerů – v některých případech je to z textu zcela zřejmé.¹²⁴ Touto „ilegální činností“, vyžadující plné soustředění, si pisatelky samy vymezovaly sociální prostor, vytvářely samy svůj „vlastní pokoj“. Jak na tom s fyzikálním a sociálním prostorem byla Josefa Křížková, služebná a krámská v domě U Halánků, se lze jen dohadovat.

Podněty, sny a snění¹²⁵

Dívka či žena, která přistoupila k psaní deníku na základě vlastního rozhodnutí, musela mít představu, o čem bude psát, dostatek námětů k zaznamenání. Podmínkou jejich přisunu bylo podnětné prostředí, v němž žila, její všeobecný společenský a kulturní rozhled, zájem o dění kolem, přístup k informacím. Podnětů byl jistě dostatek, neboť dlouhé 19. století bylo, jak víme, stoletím proměn. Zápisky, které nám zůstaly, vznikaly „v konfliktu vůči historickému dění,“ a třebaže se ne pokaždé kvalifikují jako svědectví, bezděčně tímto svědectvím jsou. Svědectví o době následuje sebepoznávací funkci deníku, je objektivnější¹²⁶ a řadí postavu autorky, její „já“, do kontextu doby, kterou žije.

Stejně jako k záznamu převratných, důležitých a klíčových událostí dávaly bílé či linkované stránky deníku prostor k zachycení toku poklidného života, průběhu dne, týdne, měsíců. A většina dnů v roce nenabízela vzrušující zážitky. Neplatí to jen pro střed Evropy a jen pro 19. století: i obyvatelky předrevoluční Francie žily vcelku poklidný čas. Dokladem budiž deník Lucille Duplessis-Laridonové, pozdější manželky jakobína Camilla Desmoulinse,¹²⁷ který začala psát ve svých osmnácti letech ve venkovském domě svých rodičů v Bourg-la-Reine. Její zápisky předzna-

menávají dikci deníků měšťanských dívek celé Evropy 19. století – Lucille píše o drobných domácích pracích, *nudných a snadných*, o nenáročné zábavě, o občasných rodinných nesnázích, o hubování otce, o matčiných *melancholických* náladách, o svém milostném snění: „Trochu piana, kreslení, pak trhání malin a angreštu v zahradě, pak snění v lipové aleji, pak jsem trochu předla, umyla se... opsala pár veršů... zkusila napsat povídku... červnové dny jsou nekonečné...“¹²⁸ Porovnejme slova mladé Francouzky se zápisky o generaci mladší desetileté Marie Eleonory Schwarzenbergové: „23. září. Dneska dopoledne se nepříhodovalo nic mimořádného. Při jídle jsem dělala společnost tetě Windischrätzové¹²⁹ a její dceři Eulálii¹³⁰. Hned po obědě jsem šla do zahrady, poté do mého pokoje, kde jsem pracovala a psala až do večere a pak jsem šla spát.“¹³¹ V podobném tónu zní o třicet let později jeden ze zápisů Kateřiny Jungmannové: „Psala sem deník a dříve sem zpravila [!] punčochy. Pak sme snídali, p. Pátera přivítali, a pak nám Dorotka trošku hospodářství vedla, a hříbátko nakrmila; pak sem hrála trošku fortepiana a konečně psala deník, neb dnes pořád jsou poprchává.“¹³² Popis jednotvárně plynoucího času najdeme v celé řadě našich deníků.¹³³ Událostmi a idejemi nepřeplněný prostor měl – především pro mladé dívky – jednu výhodu: vybízel k snění. K dennímu snění, té činnosti-nečinnosti, kdy vzpomínky uchované v paměti spolu s dávkou fantazie dočasně nahrazují vnější realitu. Umožňovalo přestavit si věci a události, které stály na vrcholu hodnotové orientace autorky. Ve snu překonala překážky, které realita přinášela. Ještě v 18. století pokládali lékaři denní snění za známku šilenství, následující věky byly shovívavější, nicméně vychovatelé radili rodičům, aby zabráňovali svým dětem ve dne snít, neboť by se u nich mohly vyvinout vážnější duševní poruchy.¹³⁴ Denní snění, napájené četbou, výsledek ztotožnění s literárním nebo dramatickým hrdinou, například s oblíbenou Shakespearovou Julií, která přece také sní,¹³⁵ hudbou,¹³⁶ bylo samozřejmým prvkem sensibility *dlouhého* 19. století, prostorem pro únik z často jednotvárné ženské každodennosti.¹³⁷ Rovněž záznam nočních snů je relativně častým tématem deníkových zápisů. Nenajdeme je ve všech denících a jistě nejsou zachyceny v úplnosti ani tam, kde

jim pisatelka přikládala váhu; v tak malém vzorku je jejich interpretace nelehká, ztížená nerozhodností, zda sny považovat, ve shodě se Sigmundem Freudem, za „výrazy nevědomých přání snícího“, nebo jim, spolu s Carlem Gustavem Jungem, přiznat celou škálu funkcí a interpretovat je z hlediska mýtů.¹³⁸ Zřejmě bychom se přiklonili k prvnímu z postojů, nicméně raději se „výkladu snů“ vyhneme. Přesto je zřejmé, že v kultuře 19. století měli lidé sklon snít určitým způsobem, v našem případě lze předpokládat, že sny vycházely z konfliktů, stresů, úzkostí¹³⁹ i z přání snící pisatelky deníku. Ono „zdálo se mi“, „měla jsem sen“, „snila jsem sen“¹⁴⁰ objevíme často, vždyť i zápis snů vhodně kontrastoval s většinou jednotvárným poklidem každodenních úkonů. Máme k dispozici jen psaný záznam snu zachycený v deníku, prameni ryze soukromém, přesto se k němu obracejícímu. Je toto důvod vzácného výskytu děsivých snů v deníkových zápiscích?¹⁴¹ Každopádně jsou častější sny o lásce,¹⁴² šťastné i trýznivé, nejisté, zraňující, působící „šílenství mozku“, přesto „sny krásné, nikdy uskutečněné“,¹⁴³ sny o svatbě.¹⁴⁴

Poznámky:

¹ „Chci se vrátit k dobrému zvyku vést deník, který jsem přerušila kvůli neblahým událostem. Deník ulehčí mé paměti, když ho po čase po sobě čtu, znovu vše prožívám. Až to budou čist mé děti, nevadí, když přeskočí pasáže, které jim nebudou připadat zajímavé; zato uvidí, do jaké míry děkuji prozřetelnosti, že mi dala tak dobré a hodné děti.“ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, Deníky Marie Sidonie Chotkové, 1813–1814, kart. č. 111, zápis z 1. 1. 1813, nepag.

² Henri ROSSI: *Mémoires aristocratiques féminins. 1789–1848*. Paris 1998, s. 14. Na pamětech stojí zčásti práce Christy DIEMEL: *Adelige Frauen im bürgerlichen Jahrhundert. Hofdamen, Stiftsdamen, Salondamen 1800–1870*. Frankfurt am Main 1998.

³ SOA Zámorsk, RA Schliků, Deník Elisy Schlikové. Deník byl založen jako „válečný“, tj. s cílem sledovat osudy Elisina bratra Františka, který byl v poli. Promítají se v něm i události v zázemí.

⁴ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 261, Deníky Marie Sidonie Chotkové, 1792–1849, kart.č. 110, 111.

⁵ SOA Třeboň, prac. Jindřichův Hradec, RA Černínů, Deníky Marie Františky Khevenhüllerové, neinv., zápis z 8. 5. 1809.

⁶ „Často jsem si říkala, že bych měla zapisovat vše, co se během dni zajímavého odehraje, od politiky před módu k zábavě, tedy všechno, co bych si mohla ve stáří, pokud k němu dospěji, přechíst, abych si připomněla nejdůležitější události, které jsem zažila, a osoby, které jsem potkala. Ale tento plán jsem nikdy nesplnila, ať už kvůli lenosti nebo pro nedostatek času. Snad se mi to podaří teď, i když už toho napíšu sotva polovinu, neboť mi je čtyřicet jedna let; je na čase už neotálet...“ Marie Sidonie Chotková, Deník (1789) 1790, zápis z 1. 1. 1790.

⁷ Deníky Marie Sidonie Chotkové, passim.

⁸ Veronika Vrbíková si 20. března 1848 zapsala: „Bylať jsem jako omráčena, slyšice od M. radosti[!] celého zmámeného ‚Máme svobodu tisku! máme národní obránu[!], máme Konstituci! [...]‘ Tu jsem déle ve světnici vydržeti nemohla musela jsem ven, podívati se na radostné tváře rodáku mých. Bylať jsem se sestrou mou celý půl den 15 Března na ulici, neboť zdálo se mi doma, jako bych byla odloučená od světa, nyní tak krásného, radosti plného. [...] nelze mi misleti[!] si jediného člověka krom Metternicha a Sedlnického, který by se nebyl 15 Března radoval, a kdyby již pro nic jiného aspoň jiným kvůli.“ MZA Brno, G 56, Veronika Mikšíčková-Vrbíková, k. 2, Deník, fol. 4r–4v. Srov. též Jiří RADIMSKÝ: Deník Veroniky Vrbíkové z roku 1848. Časopis Matice moravské 68, 1948, s. 97–113.

⁹ Deníky Kateřiny Jungmannové, Cesta do Libuně 1849, fol. 1.

¹⁰ Deník Františky Šemberové, roz. Ševčíkové, 1834–1851, zápisy ze srpna a září 1834.

¹¹ Deník Johanky Chammaré, neinv., kart. č. 4, zápis k 1. 1. 1769; dále Sofie Podlipská, Upomínka na roky 1853–1856, passim; ANM, Marie Červinková-Riegrová, *Zápisky*, zápis k 1. 1. 1865, kart. č. 10.

¹² „Byla bych spokojená, kdyby příští rok nebyl horší. Proč nerostu se stářím. Proč sem pořád tak malá? Nedospěje snad nikdy duch můj. Dejž bože, by to bylo poslední moje reptání, nechceš-li mi udělit sílu duševní, přej mi, prosím Tebe, trpělivost, ať umlknou ústa má a šíje má se skloní k poslušnosti. Ty znáš oně vřelé tužby, avšak Tvá vůle se staň. Hle, přej si jediný dobrý skutek vykonat na smíření tolikerých vin, zda bude mi nebe přát. Díky za shovívavost Tvou, opak blaze mi bylo kdybych...“ *Deníky Františky Honlové*, s. 113, zápis z 31. 12. 1876.

¹³ *Deníky Františky Honlové*, s. 113. Jde o zápis z 1. 1. 1877, týkající se pozdního příchodu domů, za který se na pisatelku měl vychrlit „otcův hněv“.

¹⁴ „U Lamblů dne 28 dubna 1870. „Mně se zdá, pravil mne[!] dnes můj mistr, že dcera moje ochabuje.‘ Bože, jak těžce mne [!] padla slova ta na srdce, a jak divě mne[!] dosud zní v uších, nemohu popsat! Jistě neměl ctěný můj mistr zdání, když takto ke mně mluvil, že mne slova jeho tak uchvátí a naplní osklivostí v hloub duše měl!“ LA PNP Staré Hrady, Marie Kalašová, Osobní fond, inv. č. 645, „38 zápisníků s různými poznámkami Marie Kalašové a rodiny Kalašovy“, Deník Klementiny Kalašové, nepag.

¹⁵ Intenzivní zážitek mateřství přivedl patrně k psaní Josefinu Brunswickovou-Deymovou či Kateřinu Casteras-Deymovou (srov. Alena BUDÍKOVÁ: *Výchova šlechtice v první polovině 19. století*. Diplomová práce. Historický ústav Jihočeské univerzity, České Budějovice 2001); podobně tomu bylo u pokusu o deník Věry Hellmuthové, roz. Braunerové, srov. LA PNP, Vladimír Hellmuth-Brauner, Osobní fond, Deník Věry Hellmuthové, 1910, nepag.; Podlipská se k psaní deníku vrátila po narození dcery Ludmily, *Ludmilčin deník*, passim; Herbenová, která chtěla spojit psaní deníku s narozeninami svého synka, datum prvního zápisu záměrně posunula, aby výročí nebylo spojováno se smrtí její přítelkyně, herečky Marušky Bittnerové. LA PNP, Bronislava Herbenová, Osobní fond, rkp. vlastní, Deníky 1898–1899 (1923), zápis z 9. 1. 1898.

¹⁶ Marie Lamblová-Tomešová začala psát 16. dubna 1881, v den svých šestnáctých narozenin. LA PNP, A. Cardová-Lamblová, Osobní fond, rkp. cizí, Zápisky Marie Tomešové-Lamblové, zápis ze 16. 4. 1881.

¹⁷ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenbergů, sekund., Deník Anny ze Schwarzenbergu, zápis z 18. 4. 1869.

¹⁸ LA PNP, Božena Heritesová, Osobní fond, rkp. vlastní, Deník 1894–1899, zápis z 27. a 28. 11. 1894.

¹⁹ *Deníky Františky Honlové*, s. 22.

²⁰ Jednadvacetiletá Sophie Mensdorff-Pouilly volá na pomoc Boha, jenž má být jejím ochráncem i soudcem, pomoci jí ze zmatku a chaosu. Srov. Radomila SLABÁKOVÁ: *Osobní deník – zdroj nebo tvůrce paměti?* In: Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities. Supplement 9, Pardubice 2004, s. 41–47, s. 43.

²¹ Takové byly deníky Zdeňky Šemberové, Zdeňky Havlíčkové, Zdenky Braunerové, Františky Honlové, Růženy Čapové, Marie Tomešové-Lamblové a další.

²² Anna Cardová-Lamblová, rkp. vlastní, Deník 1862–1887, např. zápis z 24. 8. 1862 aj.; Martin ŠÁMAL: *Cestovní deník Zdenky Braunerové (1883)*. Roztoky u Prahy 2003, passim; LA PNP, Růžena Svobodová, Osobní fond, rkp. vlastní, Deník 1881–1886, především zápisky z roku 1884, týkající se vztahu k Janu Smrtovi, aj.

²³ Např. deníky Anny Cardové-Lamblové; Teréza Nováková: *Thyrza's Diary*, passim, aj.

²⁴ Soukromý archiv Terezy Riedlbauchové, Přepis Deníků Anny Lauer-mannové-Mikschové, cca 1870–1920, passim.

²⁵ Thyrese Lanhausové (Teréze Novákové) bylo třináct, když se poprvé pustila 5. září 1866 do psaní německého deníku, *Thereschens Tagebuch Im Monat Juli, August und September 1866*. In *Prag, III Heft, Mein Tagebuch zur Zeit als ich in Keine Schule ging*; vydržela však sotva měsíc; motivem k založení nového deníku (vedla ho střídavě anglicky a česky) byla láska. Srov. *Thyrza's Diary*.

²⁶ „Měla jsem v úmyslu již dávno počítí se zapisováním různých malých příhod svého života, ale nezbývalo mně ani dosti vůle, ani dosti času. A také příhody denní nebyly ani tím hlavním, co mne zajímalo. Neboť život je složen z tolika malicherností od kolébky až po hrob, že jen zřídka kdy některá z nich stane se událostí. LA PNP, Božena Viková-Kunětická, Osobní fond, rukopisy vlastní, Paměti, zápis z 23. ledna 1911.

²⁷ LENDEROVÁ, PLŠKOVÁ (ed.): *Gabriela ze Schwarzenbergu*, s. 69; dále Kateřina Jungmannová, Výlet do Děčína 1841; autorka zdůvodňuje psaní deníku v dopise sestře Anně Musilové z dne 18. srpna 1841: „ta jízda po té parní lodi byla velmi zábavnou, [...] bylo tam 170 osob, dva vozy a množství kufrů a škatul. Těším se, až tobě všechno obšírně vypravovati budu moci, i píšu také silně deník [...]“. LA PNP, Josef Jungmann, Osobní fond, Korespondence rodinná.

²⁸ Srov. např. Deníky Kateřiny Jungmannové.

²⁹ SOA Plzeň, pracoviště Klatovy, RA Windischgrätzů, Deník Marie Eleonory Schwarzenbergové, 1806. Deník obsahuje líčení pobytu v jižním Nizozemí, který tvořil součást cesty po Evropě. Autorka ji absolvovala s rodiči, sourozenci a nezbytným personálem; během cesty oslavila své desáté narozeniny. Srov. Petra KULHÁNKOVÁ: *Marie Elleonora Win-*

dischgrätzová. Život šlechtičny v první polovině 19. století. Diplomová práce. Historický ústav Jihočeské university, České Budějovice 2005.

³⁰ Tak komentuje začátek své cesty z Vídně do Nizozemí Josefina Harrachová, srov. Josefina Harrachová: *Journal du voyage en Hollande de l'année 1791, adressé à Madame sa mère Eléonore de Liechtenstein*, SOA Litoměřice, pob. Žitenice, RA Lobkowiczové roudničtí, zápis z 31. 7. 1791, s. 3.

³¹ Podle zahraničních autorů byla tato praxe vcelku běžná, srov. Michelle PERROT, Georges RIBELLI (ed.): *Le journal intime de Caroline B.*, Paris 1985, s. 171.

³² Je velmi pravděpodobné, že pro Libuši Bráfovou-Riegrovou byl vzorem deník její starší sestry Marie, pro Marii Tomešovou-Lamblovou deník její starší sestry Henrietty („Harry“).

³³ Růžena Svobodová, *Deník 1890–1891*, s. 101.

³⁴ *Journal de Marie Bashkirtseff*, I., II., Paris 1887. V následujícím roce vyšel deník podruhé, vydání se opakoala. Naposledy viz Geneviève NOVELLINO, Bonit LAVIGNE (ed.): *A quoi bon mentir: journal de Marie Bashkirtseff, extract*. Paris 1994.

³⁵ Marie GEBAUEROVÁ (ed.): *Denník Marie Baškircevojové*, I., II. Praha 1907.

³⁶ Např. deník Anny Lobkowiczové, 1860–1861, SOA Litoměřice, pobočka Žitenice, RA Lobkovicové roudničtí, Soukromý archiv kněžny Anny, sign. C.

³⁷ Anton WEISS: *Geschichte der Österreichischen Volksschule*, II, Prag 1904, s. 107. Statistika může být trochu zavádějící, protože z dochovaných pramenů není možné vždy s jistotou určit, zda se jednalo skutečně o dívčí školu, či pouze o dívčí třídu, v níž učitelka ručních prací seznamovala své svěřenky se základy šití a dalších ženských ručních prací.

³⁸ Dobrou úroveň řečových dovedností dokládá deník desetileté Marie Eleonory ze Schwarzenbergu, která při cestě po Belgii tlumočila rozhovory mezi frankofonním malířem Cardonem a germanofonním Runkem, srov. *Deník Marie Eleonory Schwarzenbergové*, 1806, zápis z 30. září 1806.

³⁹ „Nikomu ani ve snu na mysl nevstoupilo, že by česká dívka ještě jiného vědět a znát měla a v životě pohřešiti mohla, než čeho jí nevyhnutelně potřeby pro kuchyň, fyzické odchování dětí a zabezpečení sobě vlády nad služkami; ani to pak se jí nepovědělo určitě systematicky,

s rozumem, sama to musila pochytili a sobě přisvojiti.“ SVĚTLÁ: *Z literárního soukromí. I.*, s. 144–145.

⁴⁰ „[...] mluvil s tou paní v řeči, jestli neumím francouzsky já povídala že s mima přítelkyněma mluvím, ale s rozeným Francouzem že bych nemluvila“, Deníky Kateřiny Jungmannové, Výlet do Děčína, s. 21–22.

⁴¹ „Děvče, když nabyde ten trošek literární vzdělanosti, musí svou pílí i svůj zřetel obrátit k formě k zevnějšímu vzdělání. Tu se musí plno jazyků učit, ač snad ani vlastní důkladně nezná, tam zas kreslit, malovat, hrát piano a to, co již nutnost káže – to musí šít, ženské práce dělat, vařit. Konečně tancovat, chodit do společnosti a to vše bere mnoho času. Síly jsou roztrženy. Jaký div, že mladá děvčata nemohou věnovat více času hlubším myšlenkám, že žijou v přítomnosti. Vždyť to nese času směr vychování s sebou. To od všeho trochu, nic důkladně.“ ANM, Libuše Bráfová, Kapesní kalendáře a zápisníky z let 1884–1918, kart. č. 1, zápis z 1. března 1877.

⁴² Marie Františka Khenvenhüllerová v deníku zmiňuje odchod jedné ze svých neteří do kláštera salesiánek ve Vídni. Deník Marie Františky Khevenhüllerové, zápis z 3. a 10. 2. 1810. O výhodách či nevýhodách této výchovy diskutovala v březnu 1840, při svém pařížském pobytu, v jednom ze salonů Tereza Lobkowiczová, srov. RA Schwarzenbergů, sekund., inv. č. 1952, C-25c/3–5d, Cestovní deník Terezy Lobkowiczové, 1839–1840, inv. č. 1952, C-25c/3–5d, kart. č. 422, nepag.

⁴³ LA PNP, Barbora Bůvová, Osobní fond; Marie Riegrová-Červínková Barboře Bůvové, 10. srpna 1886.

⁴⁴ Archiv Městského muzea Vysoké Mýto, Rodina Šemberova, kart. č. 11 (dodatky), Deníky Zdeňky Šemberové, 1856–1897(?).

⁴⁵ *Deníky Františky Honlové*, s. 61, 88, 96, 100.

⁴⁶ Dopis M. Majerové příbuzným z roku 1896 (přesné datum není uvedeno): „[...] tatínek dal mně [!] do kláštera v Horažďovicích, abych se zde naučila německy. [...] Jsem zde na celé zaopatření, platí se 13 zl. měsíčně. [...] Jest zde 130 chovanek v stáří 8–20 let. Tuť ovšem patrné, že zde smutno není. Vstáváme v ½ 6, snídáme, učíme se, pak jdeme na mši sv. a zatím je osm hodin. [...] V 8 hodin jdeme spát.“ LA PNP, Marie Majerová, Osobní fond, Rukopisy vlastní. Zápisníky. Dopis vložen do jednoho ze školních sešitů.

⁴⁷ Jiří FREJKA (ed.): *Deník Jarmily Horákové*, Praha 1948, s. 12. Frejka zmiňuje jen „veltruský klášter“; upřesnění viz Eliška ČÁŇOVÁ: *Činnost řeholních řádů a kongregací v Čechách (1848–1918)*. Praha 1997, s. 29.

⁴⁸ FREJKA (ed.): *Deník Jarmily Horákové*, s. 79 an.

⁴⁹ Deník Libuše Bráfové, zápis z 5. 4. 1877 aj.

⁵⁰ Marie BAHENSKÁ: *Obraz dívčího penzionátu v korespondenci Marie Riegrové-Palacké a její dcery Libuše*. In: In: Kateřina ČADKOVÁ, Milena LENDEROVÁ, Jana STRÁNÍKOVÁ (ed.): *Dějiny ženy aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zajetí historiografie* (IV. pardubické bienále, 27.–28. dubna 2006), Pardubice 2006, s. 557–572.

⁵¹ BAHENSKÁ: *Obraz dívčího penzionátu...*, s. 559; „Tatínek má, myslím, v mysli mě ještě někam poslat, až se vrátím ze Švýcar. Nebyla bych tomu ráda.“ Libuše Bráfová, Deníky, zápis z 31. 10. a 28. 11. 1875 aj.

⁵² „Lehce loučila jsem se s vlastí, nevážila jsem to dosti. Však jsem uctila opuštěnost, když tatínek a Bohuš odešli a mě samou nechali. Bylo mi tak úzko, tak podivně – plakala jsem – zdály se mě [!] všechny tváře tak zamračené.“ Libuše Bráfová, Deníky, zápis z 31. 10. 1875 a 9. 3. 1877 aj..

⁵³ „V cizině teprve pozná člověk, co vlast jest a co rodina. V cizině se ale také naučí svobodněji chovat, naučí se způsobům. A své vlasti si váží, tím více hlásí a zastává se jí, tu mu připadá na mysl, co neví o své vlasti, když se cizinci vyptávají. Ano, pobyt v cizině je velmi užitečný. Ne nadarmo považovali to naši za ukončení vychování, které mě [!] dávají. Měli pravdu, jsou zkušenější nežli patnáctileté děvče ve své moudrosti. Pořádku se tu těž naučím. Smysl pro domácnost a ženské práce je u mě již probuzen a německy i francouzsky budu mluvit zběžně, až odtud půjdu. A ono vše má svou dobrou stránku. A vždy více nabývám přesvědčení, že Bůh vše moudře řídí.“ Libuše Bráfová, Deníky, zápis z 23. 1. 1876.

⁵⁴ Tohoto označení užívám pro zjednodušení pro všechny školy, které do roku 1870 poskytovaly ono triviální vzdělání dětem 6–12letým. Na venkově se jednalo o školy farní, filiální, případně lokální, ve městech o školy farní, městské. V městech, kde byla hlavní či normální škola, chodily děti v uvedeném věku do ní.

⁵⁵ Nikolai LEHMANN: *Adressbuch der Koeniglichen Hauptstadt Prag, der Stadtgemeinden Karolinenthal, Smíchov und Bergstadt Vyšehrad*. I. Jahrgang. Prag 1859, nestr.

⁵⁶ O nich srov. Marie BAHENSKÁ: *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005, s. 28–40.

⁵⁷ Nešlo jen o dočasné uzavření chovanky do zdí kláštera. Některé církevní řády se programově věnovaly „základnímu“ dívčímu školství,

jak veřejnému, či s právem veřejnosti. Např. anglické panny (do Čech přišly roku 1747, na počátku 19. století převzaly výuku po bosých karmelitkách u sv. Josefa v Praze), sestry sv. Kříže (1860), školské sestry de Notre Dame (1854; vyučovaly dívky v Praze, Hradci Králové a jinde), po roce 1872 založily dívčí školu na Smíchově Dámy Nejsvětějšího srdce Ježíšova atd.) Ze „starých“ řeholí si pozici udržely voršilky, které vedly dívčí školy v Praze, Kutné Hoře, později i Česká Skalici, Hostinném a Králíkách, srov. Eliška ČÁŇOVÁ: *Činnost řeholních řádů a kongregací v Čechách (1848–1918)*. Praha 1997, s. 10.

⁵⁸ Srov. Deník Pavliny z Arenbergu; dále cestovní deník Gabriely ze Schwarzenbergu, cestovní deník Julie Hartigové, provdané Kinské, srov. SOA Litoměřice, pobočka Žitenice, RA Hartigů, inv. č. 434, *Meine Reise in Italien im Winter 1873*, kart. č. 45. Z buržoazního prostředí pak např. pasáže v deníku Zdenky Braunerové týkající se cesty do Vídně, SOA Praha-Západ, neinv., či deník z cesty po Itálii, 1883, ŠAMAL: *Cestovní deník Zdenky Braunerové*. V závěru deníku Libuše Bráfově se nachází několik stránek zápisků ze čtyřměsíční návštěvy v Nice, *Dennik Nizzanský* (4. února – 4. května 1881); zaznamenána je pouze cesta tam. K zážitkům z Nice se pisatelka nevracela ani později.

⁵⁹ Deník Pavliny z Arenbergu, s. 33–34. Její dcera Marie Eleonora Schwarzenbergová navštívila se svým doprovodem při pobytu v Gentu kožedělnou dílnu, kde „Pan Bauens, vlastník, byl tak laskavý, že nás tady sám provedl a seznámil nás se zařízením, jak jen to šlo.“ Výprava pokračovala návštěvou přádelny. *Cestovní deník Marie Eleonory Schwarzenbergové*, zápis z 10. 10. 1806, fol. 16–17; Julie Hartigová se při pobytu v Benátkách v zimě roku 1873 seznámila s výrobou zrcadel a mozaik, s. 29, 31. Srov. též popis chrudimské hospodářské výstavy v deníku Marie Tomešové-Lamblové, zápis z 18. 8. 1881.

⁶⁰ *Cestovní deník Marie Eleonory Schwarzenbergové*, passim; LENDEROVÁ, PLŠKOVÁ (ed.): *Gabriela ze Schwarzenbergu*, s. 93 an.

⁶¹ SOA Zámorsk, RA Schliků, inv. č. 311, V, 58, Poznámky Elisy Schlikové 1844 (ve skutečnosti Cestovní deník Elišky Schlikové), kart. č. 31.

⁶² Zajímavým dokladem této rozšířené praxe jsou *Paměti matky* od Běly Müllerové, srov. LA PNP, Běla Müllerová, Osobní fond, rukopisy vlastní, *Paměti matky*, s. 589.

⁶³ Roku 1843 vznikla *Dívčí Budeč*, o rok později otevřely Antonie Reissová – Bohuslava Rajská vzdělávací ústav pro dívky od pěti do osm-

nácti (!) let. Posledním zařízením tohoto typu byl ústav Honoraty Zapové otevřený na podzim roku 1855.

⁶⁴ PODLIPSKÁ (ed.): *Z let probuzení*, s. 40.

⁶⁵ Tereza Nováková, *Thereschens Tagebuch*.

⁶⁶ „Co jsem byla před 6 lety? Kde jsou ty bačulaté časy, když jsem chodila k paní Svobodové a dělali jsme výlety, kde co malá žabka jsem hrála divadlo.“ Deníky Zdenky Braunerové, zápis z 30. 8. 1874.

⁶⁷ Podrobněji: BAHENSKÁ: *Počátky emancipace žen*, s. 40–52.

⁶⁸ Srov. LA PNP, Bedřich Frída, osobní fond, Rukopisy cizí, Božena Fridová: *Moje paměti*. Tyto paměti vznikly na základě nedochovaného deníku.

⁶⁹ LA PNP, Josef Václav Sládek, Osobní fond, Osobní doklady manželky Marie, Deník se záznamy z let 1874 a 1877.

⁷⁰ Zápisky Marie Tomešové-Lamblové, zápis z 2. 9. 1881, nepag.

⁷¹ Růžena Svobodová, Deníkové zápisky (14. 10. 1886–7. 10. 1888), s. 45an. Jako soukromá učitelka se po určitou dobu živila i Božena Veselá, provd. Fridová, srov. Fridová: *Moje paměti*, s. 83 an. Svě výchovné působení vylíčila v románovém příběhu *V pokušení*, který roku 1919 vydala pod pseudonymem K. Levá.

⁷² Podrobněji o tomto typu dívčího školství Jana BRABENCOVÁ: *Pražské ženy v procesu vývoje českého vzdělávání ve 2. polovině 19. století*. Documenta Pragensia 13; Žena v dějinách Prahy. Sb. příspěvků z konference Archivu Hlavního města Prahy a Nadace gender studies, Praha 1996, s. 203–211.

⁷³ Bronislava Herbenová, Deník 1898–1899 (1923). Také Marie Majerová složila přijímací zkoušku na učitelský ústav v Praze, ale rodina neměla prostředky, aby ji na studiích podporovala. Jarmila Glazarová nebyla na český učitelský ústav přijata kvůli nízkému věku, vystudovala německý, srov. LA PNP, Jarmila Glazarová, Osobní fond, rukopisy vlastní, beletrizovaný vlastní životopis, strojopis, s. 4.

⁷⁴ Deník Marie Gebauerové pochází až ze zralejších let autorky, nicméně situaci na dívčím pedagogiu se Gebauerová věnovala ve svých pamětech. Marie GEBAUEROVÁ: *Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera*. I., Kladno 1926, passim.

⁷⁵ Martina PACHMANOVÁ: *Neznámá území českého moderního umění: Pod lupou genderu*. Praha 2004, s. 33. Docházela sem Jarmila Čapkova, její deník ale začíná až rokem 1922.

Toto je pouze náhled elektronické knihy. Zakoupení její plné verze je možné v elektronickém obchodě společnosti eReading.